

Հնէ. Արեւ - Գրեցորդ

Հարս

186/ւ. 1908.

91. 99

8-38

W 11808

679

NOV 2011

891.99

8-38

ly

ԲԵՆ. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Ն Ա Խ Օ

ՏԱՃԿԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՀԱ-
ՏՈՒԱԾ

1001
4032

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍՆ

ԹԻՖԼԻՍ
ԵԼԵՔՏՐԱԶԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՕԼԻՑ. 7.
1907 (28)

ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ ԵՂԲՕՐՄ

Ռուբէն քահանայի յիշատակին.

Կարսը լցւում է գաղթականներով: Հարիւրաւոր խմբեր իրենց անուշ վաթաններից տարագիր եղած՝ փախչում, գալիս են այստեղ սպասարւելու: Մարդու սիրտը կտրատւում, աղիքը գալարւում է փորի մէջ, երբ տեսնում է իւր աչքի առաջ մի մեծ բազմութիւն, որ քաղցած, մերկ ու բոկոտն կանգնել է դուրսը ձիւնի վերայ: Տեղ չկայ, որ գոնէ ոչխարի պէս քշենք, տանինք մի գոմի մէջ տեղաւորենք սառնամանիքից պատսպարւելու համար: Սովածութիւնից նւաղած զէմքերին մահաւան դալկութիւն էր տիրել. զարհուրանքի ու սպառնալիքի արհաւիրքը պարփակել էր բոլորի էութիւնը ընդարմացուցիչ թմբիրով: Հիւանդ մալրը մեռած մանուկը կրծքին սեղմած՝ նստել է ձիւնի վերայ: Երիտասարդ որդին մահամերձ ծերունի հօրը շալակին կապած, փախաներով, փաթաթած կանգ-

նել է՝ մահակին յենւելով: Այս, անկարելի է գրի առնել այն սարսուռ ազդող վիճակը, որի մէջ գտնուում էին այդ թշուառները: Չքացել էր նրանց այն ամենը ինչ որ մարդկային էր, միայն կենդանական բնագոյն էր մնացել:

Այդ ցաւալի տեսարանը ինձ յիշեցր ու՛ է այն դէպքը, երբ մենք ես ու դու փոքր, էինք. գառն էինք արածում: Գայլերի վոհմակը յարձակելով մեր գիւղի ամարանոցի ոչխարների ու գառների հօտերի վերայ՝ գիշերը փարախից քշել, փախցրել էր նրանց ճանապարհին կոտորելով, յոշոտելով ու գիշատելով: Մնացածներից մի մասը Գար-Աղբիւրի փապարների մէջ էր պահել, միւս մասը Նալբանդի ձորումն էր փակել, իսկ երրորդ մասըն էլ Թաթոսի-Աղբիւրի ձերպերումն էր տեղաւորել, որ ձեռքից չփախչին, և երբ գայլերն կիրածները կմարսեն, ապա կսկսեն մնացածներին բոկտել, լափել, կլանել: Անշուշտ լաւ պիտի յիշես քո կեանքի գառիդ, որ պոկւած դմակով կանգնելէր վիրաւոր մօր մօտ: Մայրում էր գառնուկը աղիողորմ մղկտոցով. բառանջում էր անմիտ մաքին բեկբեկւած ձայնով, և դու լալով գրկեցիր գառնուկիդ ու տուն տարար: Ոչխարները աւելի բաղդաւոր էին քան այս խղճալիները: Նորանց թշնամին մէնակ գայլն էր, իսկ սրբանցը, ո՛հ, թւել չէ կարելի: Ոչ միայն կարմիր Գազանն ու մարդակեր բորինին և նրանց հետ

էլ մի շարք վագրներ ու աղէսներ հետամուտ են ջնջելու այս քաւութեան նոխագներին, այլ և անողոք բնութիւնը—ձմեռայ ցուրտն ու սովամահութեան հասցնող քաղցը և դրանց հետ էլ մեր դատապարտելի անսարբերութիւնը, շատերի արհամարանքով վերաբեբելը դէպի մեր համարիւն նահատակ եղբայրները: Ժողովրդից կան այնպիսի վախկոտներ, որ ոստիկաններից երկիւղ կրելով չեն վատահանում իրենց սրտից բըղխած նւէրը անձամբ տալու թշուառներին, որովհետեւ մի երկու անգամ նրանց մօտ գնացողը իբրեւ քաղաքական յանցաւոր ձերբակալւում է:

Բժաւոր վարցաւքը հնձում է նրանց: Օրական 4—5 հոգի մեռնում են: Միայն ես եմ թաղողը: Ընկերներս լայեղ չեն անում «գաղթական թաղելու», ամօթ են համարում: Ի՞նչպէս կարելի է մաքուր կօշիկներով մտնել աղտեղի ախոռները. չէ որ նրանց մետաքսեայ աստառով փայլուն վերարկուների խշխշոցը անուշադիր է անցնում գաղթականների ծւարած բների մէջ: Վարակելուց սաստիկ դողում են: Այդպէս վերաբերում են և հարուստ աղաները, միայն մեր սղալքն են, որ օգնում են. *):

*) Տղայք՝ այստեղ աւնարկում է դաշնակցական և հնչակեան կոմիտեների անդամներին, որոնց անունը այն ժամանակ նամակի մէջ գրել չէր կարելի, քանի որ նամակները շատ անգամ բացւում էին...

1895 թ. Նոյեմբերի սկզբին այսպիսի բովանդակութեամբ մի նամակ ստացայ Ռուբէն քահանայ եղբօրիցս, որ գրել էր ինձ Կարսից Թիֆլիս:

Պայծառ հոգի, քո այդ սրտամորմոք նամակը ճմլեց իմ սիրտս, ահաւոր ցաւերով տոգորուած: Դու քո պաշտօնին յատկացրած «հովիւ» բառը վերածել էիր մարդասիրական պարզ ձևի-«ընկեր» խօսքի: Աննկուն կորովով մտնում էիր բոլոր ցաւոտ խրճիթները, գնում էիր մութ նըկողները ու գիտնափորները, ուր Փշշում էր օձի նման քաղցն ու խեղճութիւնը, ուր լիքն էր ծով ցաւով ու վշտով թախիծով, որ նրանց սըրտի կսկիծը մի քիչ մեղացնէիր, հոգու խոցերի վերայ սպեղանի գնէիր: Մեծ էր քո սէրը դէպի նրանց, որոնց կապտած շրթունքների վերայ սառել էր՝ անէծքի ու նզովքի գայրոյթը: Մահից չէիր վախենում: Գրկում էիր վարակիչ ցաւերով վախճանւած անտէր մեռելներին, ու դընելով գիւղական սալի վերայ, երեք չորս վերստ քաղաքից հեռու տանում ու թաղում էիր և դեռ տուն չհասած, մի ուրիշի յուղարկաւորութիւնն էիր կատարում:

Աննենդ սրտիցդ բղխած ընկերական սուրբ սէրն էր, որ քեզ ստիպեց լսել թշառացած ծնողի խորտակած կրծքից դուրս թռած հառանչանքի ձայնը ու սրտի ողբը, որ արձականք

չէր գտել առողջ ման գալող վեց քահանաների կողմից. և երեք օրւայ անթաղ մնացած երիտասարդի դիակը ամփոփելու գնացիր հիւանդութեան անկողնիցդ ելնելով ձիւնին ու ձմրանը: Իբրև քահանայ կատարեցիր քո պարտքը, որով և վերջ դրիր յաւիտեան մարդասէր կեանքիդ:

Դու ինձ համար կենդանի ես յաւիտեան և ահա այդ քո անձնագոհութեան գործն էր, որ ինձ ևս խրախուսեց գրել մի պատկեր քո սիրած ու պաշտած գաղթականների կեանքից:

Ընդունիր, անմահ հոգի, այս դուզնաքեայ վաստակս, որ քո յիշատակին եմ նւիրում:

ԲԵՆ. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

—Ես իմ Աստուած, ուղիղ եմ ասում, Յարօքերվա, արի, մի անիր, դու ինձ լսէ, քո նամուսը ազատէ, քո երեսի ապուռովը հեռացիր այս տեղից, գնա մի ուրիշ կողմ:

—Բրօ-Աղա, ախր ո՞ր երթամ, այս իմ առուն ու տեղ, վար ու վաստակ, մալ ու միւլք անտէր թողած: Իմ շէն օջաղ ի՞նչպէս քար ու քանդ անեմ իմ ձեռքով: Այս մի նախիր ճիժ ու բիժ, ծերունի հայր, մայր ես ո՞ր տանեմ, որտեղ պահեմ, ինչո՞վ կերակրեմ:

—Դէհ, գու գիտես, լաւօ (որդի), ես իմ հասկացածն ասի, իմ պարտքից պրծայ: Քո օջաղի աղուհաց շատ եմ կերել. ես չէի կարող վատ աչքով նայել այս տանը և չզուշացնել քեզ գալող վտանքից ազատելու համար: Շատ անգամ թէև պատմել եմ քեզ, թէ իմ մայրը հայ էր. հայրս նրան փախցրել էր Ալաշկերտի Բադնոս գիւղից, բայց իմ ու նրա գաղթնիքը մինչև հիմա միայն Աստծուն է յայտնի: Նա տէրտէրի աղջիկ էր և ամեն երեկոյ հօրիցս ծածուկ աղօթք կանէր և մեզ կպատմէր, թէ Իսա, Քրիստոս լոյս է, Աստուծոյ որդի է: Երեսանց մահմետական էր, բայց սրտանց բրիստոնեայ, և մահւան ժամանակ կանչեց ինձ իրեն մօտ,

շապկի ծոցից հանեց մի խաչ, համբուրեց և ինձ տւեց, ասելով. «Լաւօ, Բրօ ջան, ես մեռնում եմ. առ այս խաչը քեզ եմ տալիս իբրև մայրական ժառանգութիւն, որ իմ քրիստոնէական հաւատս չմոռանաս, պահես մտքիդ մէջ»: Խաչն առայ և մինչև հիմա էլ դեռ պահում եմ ծոցիս մէջ. այդ օրուանից բսան տարի է անցել: Նա արձակեց կուրծքի կոճակները և քրդական երակի (բաճկոն) ծոցից դուրս բերեց մի արծաթեայ փոքրիկ խաչ և ցոյց տւեց խօսակցին: Յարօն առաւ խաչը և կարդաց նորա վերայ գրւած յիշատակագիրը. «խաչս այս յիշատակ է Տէր-Գէորգի դուստր Նուպարին Ռ. մ. խ. ե.» (հայոց 1245 թ. փրկչական 1796 թ.):

— Այդ Նուպարը իմ տատն է եղել, մի առանձին հպարտութեամբ ասաց Բրօ Աղան: Գիտես, Յարօ քերվա, այս իմ գաղտնիքը ոչ ոքի չեմ ասել, միայն քեզ եմ պատմում, որ դու ինձ հաւատաս և գլխուդ ճարը տեսնես:

— Բրօ-Աղա, շնորհակալ եմ քո անկեղծ բարեկամութեան համար, միայն ասա, թէ ինչ անեմ, որ կարողանամ այսքան բազմաթիւ ծէղ բէղի (մանր խոշորի) հոգսը քաշեմ:

— Հեղեղը պրծել է՝ կգայ, ամեն բան կառնէ, կտանի: Մի բան որ մահը դուռդ է հասել, էլ վախենալով ինչ պիտի անես: Այստեղ մնալով անկարելի է ողջ ազատւիս. կինդ, հարսնե-

րդդ, աղջիկներդ կքաշեն, կտանեն. տունդ կթալանեն, կաւերեն և քեզ էլ միւս տղաներիդ հետ կ'կտրատեն: Ե՛լ, փախի՛ր, գնա՛. կարելի է մի կերպ ազատենք, ով գիտէ, աշխարհք է:

Չէ որ ես քեզ պատմեցի, թէ Զլրքցիների ցեղապետ հայդար փաշան արդէն 1000 համիդական զօրքերի գլուխ անցած, գալիս է Արճէշ հայի գեղերը կործանելու: Այդ որ լսեց նոյն աշիրաթի Սատօ Աղայի լամուկ՝ Մատօն, իրեն մօտ կանչեց իւր մարդկանցից մի քանիսին և եկաւ, որ խառնւի հայդարի գնդին: Ճանապարհին նա որ ինձ տեսաւ՝ ասաց. «գնում եմ Ականց քո բիրվա Ռէս Յարօյի աղջիկ-թառլան Մարօն բերելու. նա քիւրդի արժան կին կլինի և ոչ թէ քեաֆիր գեափուռ (անօրէն անհաւատ) հայի:

— Բրօ Աղա, քո բախտն եմ ընկել, օգնիր՝ ինձ, ազատիր անմեղ զաւակներիս, միտդ բեր քո մօր վերջին խօսքերը: Ռահմադ (Աստուած ողորմի) նորա հոգուն: Ամբողջ տունս տեղս հարստութիւնս քեզ փէշքէշ, քո մօր կաթին պէս քեզ հալալ լինի. ինչ ուզում ես, արա՛:

— Ես պատրաստ եմ քեզ օգնելու, միայն այն պայմանով, որ ինձ լսես և այստեղից հեռանաս քո ընտանիքով, թէ որ չէ ես ոչ ինչ չեմ կարող անել համիդական գնդերի առաջ: Եո հիմա կընամ մի բանի կարևոր գործ հոգալու և

վաղը երեկոյեան, երբ մութն ընկնի կգամ. դու էլ պատրաստուիր, որ ճանապարհ ընկնենք դէպի Մոսկովի հողը:

— Դէհ, արի, մտիւր գոմը, եզներից, գոմէշներից, որը կհաւանես, ուղարկեմ ձեր տունը. գութաններն էլ քեզ, ոչխարի հօտն էլ քեզ. երեկոյեան մի քանի մարդ ուղարկիր, թող քշեն տանին ձեր տունը, թող ոչինչ չմնայ անօրէնների համար:

Յարօյի այս առաջարկութիւնը վերաւորեց քիւրդի վեհանձն ինքնասիրութիւնը:

— Դու ինչ ես կարծում, Յարօ քիրվա: Եթէ ուրիշի վաստակով հարստանալու աչք ունենայի, քո տունը չէի գայ քեզ զգուշացնելու, այլ մարդի-մարդանայ (անվեհեր) կմիանայի քիւրդ հրոսակների աւերիչ խմբերին և փոխանակ միայն քո հարստութիւնը խորամանկութեամբ ձեռք բերելու, մի քանի ուրիշ հայերի տներ էլ կթալանէի: Ամօթ է, այդ խօսքերը էլ մի ասի: Քո տան դուռը իմ առաջ միշտ բաց է եղել և քո հարստութիւնը մինչև հիմա համարեա իմն էր. երբ կարիք կունենայի հացի՝ բեռներով ցորեն, գարի էիր ուղարկում. եթէ ձմեռը երկար լինէր, իմ մալն ու ոչխարը քո խոտովն ու դարմանովն էին զարուհի ելնում. և այդչափ բարիքդ բարեկամութեամբ վաճելուց յետոյ, այժմ ինչպէս համարձակւիմ

այս դառն ժամանակ չարամտութեամբ օգտւիլ քո հարստութիւնից: Ձէ, մեր ցեղը այդքան էլ ստոր չէ և տմարդութիւն չի անիլ: Դու իմ խօսքին հաւատա, որ քանի ողջ եմ, կաշխատիմ քեզ ազատել: Ես գնում եմ. շուտ արա, ինչ որ անելու ես:

Բ.

18... Սեպտեմբերին էր: Արճէշ գաւառը այդ ժամանակ ամբողջովին նմանում էր ոչխարի փարախի, ուրմտել էին արիւնկղակ, ագահ գայլերը և ազատ ու համարձակ զիշատում, խեղդոտում էին անտէր, անտիրական գառներին ու ոչխարներին: Արտ հնձող հայը գերանդին ձեռքը գնդակահար էր եղել և իւր հնձած արտի ծորերի վերայ ընկել էր զիականացած. հերկ անող հայ գիւղացին գրկւելով իւր սիրելի լծկանից, արօրի մաճը ձեռքից թողած ընկնում էր սրից իւր պատառած ակօսի մէջ՝ իբրև յաւիտենական գերեզմանի մէջ: Հօտերն ու նախիրները յափշտակում էին, իսկ հովիւներն ու նախրորդները խողխողում: Դուրսը դաշտերում ամեն ինչ, որ հային էր թուլանում, աւարում ու սպանումէին: Մահւան սարսափն ու արհաւիրքը տիրել էր ընդհանուր հայութեանը: Ամեն տեղից լսւում էին արիւնհեղութեան, սպանութեան, առևանգութեան և բռնաբարութեան սոս-

կալի լուրեր: Համիդական հրոսակները ծերերին ու տղայոց սպանում էին, մանկահասակ կանայք ու կոյս աղջիկները առևանգում և քրիստոնէական հաւատը բռնի ուրացնել տալուց յետոյ, բեգերի և աղաների հարեմներն էին ուղարկում կամ իրանց աղախին էին դարձնում: Այս միջոցին էր, որ Բրօ Ադան եկաւ իւր քրոջ և Ակընցի ռէա Յարօի տունը: Յարօն Ականց գիւղի մէջ աչքի ընկնող մարդ էր թէ իւր հարստութեամբ և թէ իւր ընտանիքի բազմութեամբ: Նա մօտ 50 տարեկան էր: Դեռ նորա հայրը Ռէա Մրդօն և մայրը Նանա խաթունը կենդանի էին. նա ունէր չորս տղայ, երեք աղջիկ, երկու տղան և մի աղջիկը պսակած էին, ունէր հինգ թոռ. նորա հետ էին ապրում և իւրեան երեք եղբայրը, որոնք նոյնպէս ունէին տղայք, աղջիկներ, որը կարգած, որը ազապ (ամուրի). մի խօսքով նորա գերդաստունը բաղկանում էր 40 հոգուց, որոնք բնակւում էին մի յարկի տակ. միասին կերակրւում, միասին էին աշխատում, միանման էին հագնում: Այդ նահապետական տան բազմաթիւ անդամները կեանք էին անցկացնում խաղաղ, անդորր. նոցա բոլորի սիրտը լցւած էր սրբազան երկիւղածութեամբ և բարեպաշտական ու մարդասիրական սկզբունքով-պաշտել Աստուած ամենայն սրբութեամբ, յարգել և հնազանդիլ մեծին, ձեռք բռնել կարօտեալին և օգնել թշու-

ռին: Ամենքի սիրտն էլ բարի էր, և միտքն էլ մտածում, խորհում էր այն բանի մասին, ինչ որ Ռէա Մրդօն էր ձեռնարկում անել կամ պատւիրում էր կատարել: Նորա օջաղը ամեն բանով հարուստ էր և լիքը, և նորա օջաղի մէջ չկային ոչ ցաւագարներ, ոչ հիւանդներ և ոչ վարակիչ ցաւերով տանջւողներ, այլ բոլոր ընտանիքի անդամները քաջաւոյժ, ուրախ ու զրւարթ էին, գեղեցիկ դէմքով, բարձրահասակ և վայելչակազմ մարմնով, առոյգ կազմութեամբ և հոգով արի. սակայն այժմ պէտք է զրկւին ոչ միայն իւրեանց արիւն-քրտինքով վաստակած հարստութիւնից, այլ և քաղցր կեանքից: Ինչո՞ւ, ի՞նչ յանցանքի համար:

— Միայն նորա համար, որ Ալլահին համարձակում են Աստուած ասել, Մահմեդի տեղ Քրիստոսին են դաւանում և լուսնի մահիկի փոխարէն խաչն են իրանց նշանաբան ընդունում, որովհետեւ այն երկրում, ուր նոքա ապրում են, դրանցից մեծ և ծանր ոճրագործութիւն չկայ և չէ կարող լինել:

— Աբօ, այս երեկոյ պէտք է թողնենք մեր տուն ու տեղ և գնանք Ռուսի հող. այս խօսքերով Յարօն դիմեց իւր հօրը 70 տարեկան Ռէա-Մրդօյին:

— Իմալ թէ թորկենք զմեր տուն, տեղ: Ռաի խող զինառ դորի. է աշխրբի էն ծէրն ի տիւն

իմալ նախըմ ծէդ բէդ քիւլֆատ կտանես կխա-
սուս ինատեդ:

—Աբօ, ինչպէս որ լինի, պիտի գնանք.
այնքան էլ հեռու չէ. անցած տարիները որ Մ.
էջմիածին էի գնացել, եօթն օրը հասանք, ճա-
նապարհները գիտեմ: Մեր քիրվա Բրօ աղան էլ
կօգնէ մեզ: Պէտք է գիշերները գնանք, որովհե-
տե ցերեկով անկարելի է տեղ գնալ. եօթն գի-
շեր որ գնանք, կըհասնենք: Ապա ի՞նչ անենք:
Մնանք այստեղ, որ քիւլդ համիդեան գայ համ
մեր նամուս անպատէ մեր աչքի առաջ, համ
աղջիկներս քաշէ տանի, համ էլ մեզ սպանէ ու
մեր հարստութիւնը աւարի առնէ:

—Լաւօ, ինչ կանի Աստուած կանի, փառք
Իրան: Ծերունին այլ ևս չկարողացաւ շարու-
նակել խօսքը: Արցունքը խեղդեց նորա թոյլ
կոկորդը, միայն սրտի խորքերից լալագին ձայ-
նով ախ ու հառաչ արձակեց: Արցունքի վճիտ
և խռոր կաթիլները բղխելով նորա պղտոր աչ-
քերից, սպիտակ մուրուքի վերայից ընկնում
էին դողդոջիւն ձեռքերի վերայ, որ դրած էր
իւր գիրկը:

—Ինչ ես ասում, Աբօ, Աստուած խոմ չի
ասէ, որ Մարօյի պէս աննման հրեշտակը թող
այստեղ անօրէնների գազանային կըքերին զո՞հ
գնալու համար. չէ հայր, այդ անկարելի է, ահա
ես պատրաստել կտամ ձիերն ու բռնակիր դը-

րաստները, որ երբ մութն ընկնի զեօթին իս-
կոյն դուրս գանք:

—Մարօն նշանած աղջիկ ի, թող նշանուլն
գայ առնէ տանի, ուր կուզի:

—Լաւ, Մարօյին փախցնել տւինք, ապա
մեր ջահել հարսներն, Սանդօն ու Սօնան, Վար-
դիկն ու Գուհարը, Նախշունն ու Տիբունը և միւս
հարս աղջիկ ուրտեղ թաղցնենք, ի՞նչպէս պա-
հենք, որ քրդերի ձեռքը չընկնին. ես չեմ կա-
րող, մինչ դեռ կենդանի եմ, իմ աչքովս տես-
նել իմ տան սրբութիւնը պղծւած: Իմ օջաղի
պատիւը անաղարտ և անբիծ պահելու համար
պատրաստ եմ ամեն բան զոհել թէ տուն, տեղ
և թէ իմ անձն. և դառնալով դէպ իւր եղբայր-
ներն և որդիները հրաժայեց. տղայք, թեթև և
շուտով պատրաստեցէք եօթն օրւայ ճանա-
պարհ գնալու համար:

Գ.

Մինչև այդ ժամանակ տանեցիք ամենքն էլ
լուռ էին և ուշադրութեամբ լսում էին մեծերի
խօսակցութիւնը: Նոցա տունը այդ պահուն
նմանում էր բնութեան մի անեղ տեսարանի, որ
խոհրդաւոր լուծիւն պահելով, բոպէից բոպէ
սպասում էր սաստիկ իրար անցումի. իսկ ըն-
տանիքի սիրտը նմանում էր թխպացած մթին,
սև ամպերի, որոնք կատաղի բամուց մղկելով՝

դիզուում, կուտակուում են իրար վերայ և յանկարծ իրարու ուժգին դիպչելով՝ առաջացնում են փայլակ, կայծակ, որոտ և անձրևախառն կարկուտ: Գաղթելու վերջնական որոշումը յայտարարելուց յետոյ՝ ամբողջ տունը լցեցաւ լաց ու կոծի աղաղակով. ողբի և հեծութեան հառաչանքի ձայները տարածւում էին տանից դուրս. մայրերը որոնելով՝ գտնում էին իրենց զաւակներին և նոցա պարանոցը փարւելով՝ աղիողորմն արցունքով, գգւում և համբուրում էին: Այս սրտաճմլիկ ծով ցաւերին չկարողացաւ դիմանալ և Յարօյի ապառաժի պէս կարծրացած սիրտն անգամ: Նա իւր կեանքի մէջ չգիտէր ինչ է լալն ու արտասուելը. այժմ իբրև մի մանուկ առանձին քաշած սրտամորմօք հեկեկում էր: Նա մերթ նայում էր դէպի կալը, ուր դիզւած էին մեծաբանակ օրան, ահազին թեղեր և շեղջեր. մերթ մտնում էր գոմը, ուր տեսնում էր ձիերի ջուկը, եգների, կովերի և գոմէջների անդիան. աչքովն անցնում էր ոչխարների հօտը, և մերթ գնում, նայում էր ցորենով ու գարով լիքը ամբարներին, երկրագործական կարգին ու սարքին—գութաններին, արօրներին, սայլերին... մտնում էր մառանը, ուր զետեղւած էր մեծ մեծ գնդաններով (կարասներով) իւղը, բղուղներով ու տկերով պանիրը, դայմաղը և ուրիշ անչափ պաշար, որոնցից զըր-

կըւելու էր մի երկու ժամից յետոյ: Ապա դառնում էր գլխատունը, ուր, ինչպէս ասում են, մայրը մանուկը մոռացած, լալիս են տնեցիք: Նանա խաթունը ժողոված իւր գլխին իւր հարսներն ու աղջիկներն, լալահառաչ ձայնով յօրինել էր իւր սգալի ողբը:

«Վախ իմ նախշուն խօրօտ խարս, աղջիկ, առտուն օրթայ լուս կբացւէր, թորոն կըմխէր. տիւք տան մէջ կՖոֆոէր, ձըր բանին կերթէյք. կով, մատակ (էգ գոմէջ), մաքի կ'կթէյք. կաթն պղնձներով կ'բերէյք, կոնէյք վըր թոնտրին. խաց լը կշաղւէյք, կթխէյք. զմէն կըլիացնէյք. թէ աղքատ մուրացկան, թէ ճամբխորդ դարիւր զուր բաժին կառնէր ու կերթէր իտա շէն օջղէն. կօրհնէր ու կասէր. Աստուած շէն պախի ձըր տուն: Խոզն իմ կօտին (գլխին), ասելով՝ երկու ձեռքով զարկում էր գլխին. մկա տունս ի աւեր կմնայ. տղէքս ի դուրսը: Ո՞ւմ դուռ պըտի դիէք, օր փշուրմը խաց տայ ձըր ճժերուն: Վայ իմ ջահել ջիւան ձագուկներ, ձըր երես իմալ պըտի բռնէ ուրիշէն խաց մուրալու. ձըր ձեռքեր իմալ պըտի երկնցուք օտարի ձեռքէն պուտ մը ջուր առնելու. վա՛յ լէմն, վա՛յ լէմն: Լալիս էր անվերջ ու կոծում էր գլուխը: Իսկ ոէս Մըդօն տան դռան մօտ նստած, իւր որդոց ու թոռներին ասում էր լալով.

«Ի՞մալ թորկեմ զիմ տուն, զիմ վար ու վաս-

սակ, գիմարտ ու մարգեր: 70 տարի դառն դատայ,
դարտակ նստեմ. մըր ճակտի քրտինք, մըր ար-
դար աշխատանք քիւրդ պըտի ուտի: Վախ, ար-
տեր, ձըր ջըին ու խողին մոնիմ, հմիայ ձէնէ
կարօտ պըտի քնամ. գիմ պապերու գերեզ-
ման իմալ թորկեմ. չէ, վալլա չըմի դայ: Տա-
րէք զիս սաղ սաղ թաղէք իմ պառուս խետ իմ
խօր կողքին. թող իմ աչք չտեսնի գիմ տուն
բրիշակ (աւեր) եղած: Իսա խողն ընծիկ միս ու
արուն է տւել. ընծիկ ջան է տւել, իսա խողն
ես արուն քրտինքով եմ թըջել, խասլել (մշակել
պարարտացրել) թող իմ լաշն (դիակ) ի մէջ իսա
խողին պարտկել. թող կարօտ չմնայ իսա սուրբ
խողին». Այսպէս խօսեց, ընկաւ երեսի վրայ և
համբուրեց գետնի հողը:

Այնուհետև իւրաքանչիւրը իւր սնտուկը բաց
արած, ջոկջոկում, հանում էր աշխտեղից միայն
թանկագին և թեթե զարդերն ու իրերը, և միւս-
ները երեսներին դնելով՝ արցունքով թաց էին
անում ու էլի տեղը դնում:

—Մկօ, ես քու արևին մոնիմ, Մկօ ջան,
իդա կապոց լը իմ պսակի շորերն ի, ես իմալ
թորկեմ էսա տեղ, առ, քե մօտ պախս, ասաց
Գոհարը իւր ամուսնուն՝ Յորոյի որդուն, որ այդ
տարի էր պսակել:

—Մեր պսակ սև դորձաւ, խոզիս: Կեր-
թանք էրկրէ էրկիր, դռնէ դուռ ընկնելու, էլ

տիւն դո՞ր կխագնես քու խաս ու դումուշ: Ղա-
րիպութեան մէջ քու չինար բոյին դութնի կապա,
քու վարդ երեսին ալ վալա (կարմիր բող) էլ
իմալ սաղ կիգայ: Քու բաժին մացեր ի... չըմ-
գինայ, ինչ ասեմ, լեզուս լուի...

Դ

Մարօն ծածուկ մարդ էր ուղարկել իւր
նշանածին իմաց տալու իրենց տան գաղթելը,
և ինքը մտնելով պարտէզ՝ անձնատուր եղաւ իւր
սիրոյ երևակայութեանը. երկար սպասելուց յետոյ
կուսական անուշ ձայնով սկսեց երգել.

Իմ խօր տունը շէն տուն ի,

Ամեն բարիքով լիքն ի,

Աստծու դիւանին մոնիմ,

Յօրի բրիշակ կանի:

էն ծառի կարմիր խնձոր

Վէր ընկաւ գլոր, մլոր,

Առայ տւի իմ եարիս,

Սիրտս ու խոզիս էլ բոլոր:

Եար ջան, քու ջանին մատաղ,

Ձիս մը թորկէ էստէղ սաղ.

Արի, սպանէ, ես առ, տար.

Թող խոզիս տամ քու դուջաղ:

Էրնէկ էր էնա օրին,

Գացինք ծըռ արտի գարին,

Տիւն գերանդով հունձ էրիւր,

Ես գոռ տւի տըմխին:

Վարդ, մանուշակ եմ փնջել,

Սիրածիս խեղ նշնել:

Վախենամ էս անցւորիս,

Հաւ օրեր հէջ չտեսնել:

Այսպէս երգելուց յետոյ նա վեր կացաւ և ման էր գալիս պարտէզի մէջ. կանգնեցաւ խրն-
ձորենու տակ և ասաց.

— Մկա իսա տեղ էր, օրթայ առջին խեղ
Նախօս բռնեց զիմ ձեռք. իմալ տաք էր ուր
ձեռք: Մէկ ձեռք լը թալեց իվիզս, ծամերս ի
կշոյէր: Վախ, էգամալ բան հէջ չէի տեսէ. իմալ
տիւր կիգէր. իմալ քեաղցր ի անուշ եար: Հուս-
նկայ գիշեր էր. աստղեր լը կճաւտային վըր
էրկնքին. աչքերս ի կկէծպրտէր, կրակ ու պէծ
կթափէր, իմալ եռցած էրկաթ դարբնի մըճի
տակ: Նախօյիս բերնէն կասես թէ վառման հուր
ու բոց կելնէր, դուրս կիկէր երեսս ի կվառէր:
Սիրտս ի փորիս մէջ կթփթփէր իմալ ճնճղկան
ձագն ուր բնին. թեքս ի թուլցան, ոտքերս ի
ծալ կերթէր. մաղ մնաց օր պատէի (ընկնէի) գեալին,
ամա Նախօս բռնեց, խտրտեց, առաւ ուր դու-
ճաղ: Վալլա չըմ գինայ իմալ էղայ: Ա՛խ, սըտով
սիրած եարն իմալ քեաղցրի, իմալ անուշի: »

Ապա գնաց ծաղիկների և թփերի ածուների
մօտ և մի քանի ծաղիկ քաղելով հոտոտեց և
ասաց.

— Իմ Նախօյի խոտ խոշ ի (հոտը անուշ է)

քան իտոնցը. ինոր աչք, ունք նախշուն ի, խօ-
րօտ ի քան իտոնց թերթունք:

Բարդի ծառերի շարքերից դուրս գալով,
կանգնեցաւ պարտէզի ցանկապատի մօտ, որտե-
ղից պիտի գար անցնէր նորա նշանածը, որ հա-
րեան գիւղի ուէս Սրգոյի Նախօ=Նահօ=Նահա-
պետ որդին էր:

Սա մի անձնավստահ կտրիչ տղամարդ էր
24-25 տարեկան: Շատ տեղ էր ման եկել եղել
էր կ. Պօլիս, այնտեղից անցել էր Րումանեա,
Բուլգարեա, գնացել էր Ռուսաստան, մտել էր
ամեն մի ծակ ու ճեղ. մի խօսքով ընկած ելած
տղամարդ էր: Երբ իմացաւ աներանց տան գաղ-
թելը, իսկոյն կարգադրեց իւր անելու գործերը,
որոնք կարելի էր անել այդ միջոցին, և ինքը
պատրաստեցաւ ճանապարհ գնալու. առաւ իւր
զէնքերը և աճապարանքով եկաւ այնտեղ:

Արևը նոր էր մայր մտել, երբ Մարօն հեռ-
ւից տեսնելով իւր նշանածին՝ ուրախացաւ ան-
սահման բերկրութեամբ և մոռանալով այդ դա-
ռն օրւալ աղէտը՝ սկսեց երգել մեղմ և ցածր
ձայնով.

Հանդա կիգայ իմ ճէյրան,

Զինար բօյին ես դուրբան:

Թւանք ի յուսնի ձգեր,

Կապե ասպապ ամեն բան:

Ես քե հէյրան, իմ ճէյրան:

Նախօն լսեց այս երգը և արձևի սրատես-
սութեամբ նկատեց ցանկապատի այն կողմը իւր
Մարօյի գլուխը: Հրացանը թևից վայր առնելով՝
յենարան արաւ և մի ոստիւնով թռաւ, անցաւ
ցանկը: Մարօն սրտապատառ ցնծութեամբ դի-
մաւորեց նրան: Ձերմ համբոյրներին և խանդա-
կաթ գգւանքներին էլ վերջ չկար:

— Գինաս, մերոնք էս գիշեր կքոչեն, կեր-
թան Ռսի խող, ասաց Մարօն ազատւելով տե-
ղացող համբոյրներին:

— Գիտեմ, ինչ կայ որ, այնտեղ աւելի լաւ
կապրենք քան թէ այստեղ:

— Բ՛զի խեղ դժոխք լէ օր երթաս, կիգամ:
Մըը էրկիր խօրօտ ի, իմալ թորկինք իդա ծառ
ու ծաղկունք, իմ շէն խօր տուն, քու խօր տուն,
մըը դուռ ու դրկից:

— Մարօ ջան, դրանց ժամանակը չէ, անցել
է ամեն բան. դու այն ասա, խոմ կարող ես ինձ
ընկեր դառնալ ուրախութեան ու նեղ օրերին:

— Վայ, քա էդ ինչ կասես. խոզիս խոզուդ
դուրբան ըլի, չըս գլնայ, օր քզի խամար երե-
ցուկ իմ (այբուած եմ), այս ասելով առաջին
կուսական համբոյրը դրոշմեց Նախօյի արևառ,
անվհեր ճակատին, որ պատած էր քրտինքի աղի
կաթիլներով:

Սիրավառ գոյգը նստեց խնձորենու տակ:
Նոքա սկսեցին իրարու սիրան իմանալ:

— Նախօ ջան, տիւն գիս դճր սիրեցիր:

— Ձեր ծըռ արտի գարին, ելբ ես հունձ
կանէի, իսկ դու կփոցխէիր: Առաւօտեան պա-
հուն մեղմիկ քամին քո սև մագերի երկար և խիտ
հիւսերը շարժելով՝ կբերէր թիկունքիդ վերայից
կթափէր հարուստ կրծքիդ վերայ՝ վարդագոյն թը-
շերդ շոյելով, և դու գլուխդ բարձր բռնած զը-
ւարթ հրճանքով և հոգեգմայլութեամբ երեսդ
իմ կողմս դարձրած՝ նազելի ճարպիկութեամբ
ձեռքդ կերկնցնէիր և հիւսերդ նորէն կձգէիր
թիկունքիդ վերայ: Ահա այդ պահուն տեսայ այս
ճերմակ պարանոցդ իւր բոլոր գեղեցկութեամբ:
Այո, այդ ժամանակ հիացած գրաւեցայ այս
լրացած լուսնի նման երեսիդ պայծառութեամբ:
Դու գերեցիր սիրտս ու հոգիս: Կարծես բոլոր մի
վառ կրակ թռաւ քեզնից ու ընկաւ սրտիս մէջ
և սիրոյդ այդ կրակն է, որ կայրէ, կխորովէ ինձ.
Եթէ իմս չըլինիս, օրս սև է, արևս խաւար:

— Տիւ գիս մըը ծըռ արտ սիրեցիր, խա:
Գինաս, ես քու լիզուն չըմ խասկանայ. իմալ
կզուրցես, իդա գրավառնա՞ն ի, ինչ ի:

— Այո, մաքուր հայերէն է. դիտմամբ այդ-
պէս կիսօսիմ, որ դու էլ քիչ քիչ ընտելանաս և
ինձ նման խօսիս. մեծ յոյս ունիմ, որ դու ըն-
դունակ ես բարի և գեղեցիկ բաներ սովորելու:
Այսպէս կխօսեն մեր բոլոր հայ եղբայրներն և
քոյրերը, որոնք կարդալ գրել գիտեն:

— Ես կարգմունք չմզինայ:

— Կսովորեցնեմ, երբ մի հանգիստ տեղ գտնինք:

— Սա, լաւ. աղէկ կսովորիմ: Դու էն ասա. զիս ծըռ ա՛րտ սիրեցիր՝ խա՛: Թը ա՛ւ, Թը ա՛ւ, ես զբզի սիրեցի էն գաղ (ժամանակ), օրթայ դու քու ընկեր դաշախներու խետ եկար իմ խօր մօտ, յօտէն նստար:

Միտքդ ի, դուն ջուր ուղեցիր իմ աղբօրէն. ես լը էնա տեղ ինք, դռան տակ մթուն կանգնուկ. վռազ վռազ գացի աւզող (մածնաթան) էրի, տւի աղբօրս, բերեց տւեց քզի. ես էմլը (դարձեալ) եկայ, կանգնայ մթան տեղ, դու խմեցիր զաւզող, ես ասեցի. «օխա՛յ, խոզիս ի խմբաւ (հանգստացաւ):» էն վախտ զբզի սիրեցի: Էն զիշեր իմ քուն չտարաւ. քանի աչքերս ի կիսակէի զբզի իմ առաջ կանգնուկ կտեսնէի: Էն օրւանէ ջուրի հիմա. մկա քուն ու դադարում չըկայ ընձիկ. զիշերն երազով, ցերեկը կարօտովդ կերեցիմ:

— Ահա քովդ եմ. կարօտդ առ, այս ասելով դարձեալ համբուրեց Մարօյի լիք թշերն ու շըրթունքները, որոնք իրենց կարմրագոյն գեղեցկութեամբ ու նրբութեամբ յաղթում էին վարդի թերթերին:

— Էս օր առաւօտ մըր քիրվա Բրօ-Ադան եկաւ ըսաւ, թէ Զըլըքանցի Սատօ աղայի լամուկ

Մստօն զիս պըտի փախցու, ընդուր կքոչինք:

Այս որ լսեց Նախօն՝ շանթահար եղածի նըման վեր թռաւ և նշանածի ձեռքից բռնելով գնաց տուն, և տեսաւ որ առաջւայ ուրախ, զըւարթ տունը, ուր կարծես միշտ հարսանիքի հանգէսներ էին կատարւում, այժմ դարձել է լալկան սգաւորների բնակարան: Արհամարհեց կանացի թուլութիւնը և իւր աներոջ հետ երկար ու բարակ խօսելուց յետոյ ասաց.

— Ռուսաստան դաղթելուն ես հակառակ եմ. աւելի լաւ է, որ այստեղ քարով ու փայտով կուլինք մեր վրայ գալոյնների դէմ ու այնպէս մեռնինք դուռ ու գրկցի հետ մէկտեղ, քան թէ ամեն մէկս մէկ խոր ձորի մէջ կամ քաղցից ու ցրտից մեռնինք կամ պատահական ճամբորդների սրերից սպանւինք.

Չեմ կարող հաւատալ, որ երկգլխեան արծւի հովանին աւելի լաւ լինի քան Օսմանեան կիսալուսնի արիւնսներկ, զժգոյն սուերը, բայց լաւ միտքդ առ մեր պապերի ասածը. «Քարը տեղը ծանր կլինի»։ «Ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն»:

— Ինչ կանէ, Աստուած կանէ, մէջ ընկաւ ու էս Մրտօն.

— Մինչև հիմա հայի աստուածը տաճկաց Սուլթանն է, իոկ թիւրք ու քիւրդը՝ հայի հոգեառ հրեշտակը, ասաց Նախօն զայրացած: Լու-

սաւոր, գիտուն մարդու աստեղծը գրչի ծայրին է. մեզ նման կիսավայրենիների աստեղծը սրի բերանին ու հրացանի մէջն է.

—Վայ ինձ, մեղայ քեզ, Տէր Աստեղծ, վայ ինձ:

—Աբօ, եղել է մէկ օր, որ առանց աղօթքի քնես, պատահել է, որ մի օտարական առանց ազգի խորութեան «Աստծու սիրուն» ասելով քեզ դիմէր ու քո դռնից հեռանար դժգոհ ու քաղցած, բայց ահա քո աղօթքը քեզ չի օգնում. քո պաշտած սիրելի Աստեղծը չի ուղարկում իւր հրեշտակների գնդերը քո տունը պաշտպանելու երկրի իսկական աստծու համիդական հրոսակների գազանութիւններից: Երկնքի հետ մենք գործ չունինք և ոչ էլ կարող ենք իմանալ հաստատուն կերպով, թէ այն տեղ ինչ կայ, չկայ. թող երկինքն իւր անտարբերութեան մէջ մնայ, ինչպէս մնացել է միշտ դէպի մարդկային անվերջ տառապանքներն ու ծով ցաւերն, այստեղ մեր գործը մեր իսկական աստծու՝ կարմիր գազանի հետն է, որից փախչել չէ կարելի, պիտի կուրի. կամ ապրել ազատ կամ մեռնել պատուով:

—Նախօ, որդի, էլ յետ կանգնողը չեմ եթէ դու չես գայ, այդ քո կամքն է, կտրուկ կերպով ընդմիջեց Յարօն:

—Եթէ դու հաստատ որոշել ես գնալ, ես չեմ կարող մնալ այստեղ առանց ձեզ հետ գալու:

Նախօն ունէր իւր պանդխտութեան ընկերները, որոնք հայրենիքից տարագրւելով՝ թափառել էին նորա հետ գանազան երկիրներ:

Այդ ընկերներից աչքի էր ընկնում Խնուսի Ղաշաչօպան գիւղացի Խզրօն (Ղազարոս), որ լինելով չքաւոր ծնողների որդի, հովուութեան պաշտօն էր կատարում այդ կողմերին իշխող Ջամալեցի Ալի-Աղայի մօտ, որի Գիւլի անուանով աղջիկը սիրահարւել էր նորա վրայ: Ալի-Աղան իմացաւ այդ և Խզրօն աղու աղաւնիի գիշատիչ բազէ հօր ճանկերից ազատւելու համար թողեց, փախաւ, հեռացաւ հայրենիքից և չորս հինգ տարի պանդխտութեան մէջ մնալուց յետոյ վերադարձաւ Նախօյի հետ և որոշ նստատեղով մտաւ ծառայութեան Միլանցիների ցեղապետ Բրօ-Աղայի մօտ, որ իւր նախկին աղայի ոխերիմ թշնամին էր: Այս ցեղապետը առ հասարակ վայելում էր հայերից յարգանք և համակրութիւն: Նա նշանաւոր հարուստ հայերին իրեն քերվա էր անում և ինքն էլ նրանց քերվա լինում: Երբ իւր տան մէջ թլպատութեան հանդէս էր լինում, թլպատւելու մանուկը տալիս էր հայի գիրկը, այն ժամանակ մօլլան կատարում էր ծիսական արարողութիւնը և թլպատում էր նրա գրկի մէջ, և այդպիսով հայր դառնում էր քիւրդին քերվա: Իսկ եթէ ինքը Բրօ-Աղան հրաւիրւում էր հայի

տունը իբրև քիրվա մկրտութեան և պսակի համար, նա չէր մասնակցում կրօնական ծէսերին, այլ միայն հոգում էր բոլոր ծախսը, ինչ որ անում էր իւր կողմից նշանակած հայ քաւորը, որ գրկում էր մկրտուող մանուկին և բռնում էր խաչը պսակողների գլխին:

Խրդօն այդպիսի քիւրդ աղայի մօտ էր ծառայում: Նա անկրօն էր. թիւրքի մօտ թիւրքի կրօնն էր ստում, ամեն ինչ ծաղրում ու այպանում, հայի մօտ հայինն էր պարսաւում, ցոյց տալով խելացի կերպով՝ բնական առողջ դատողութեամբ կրօնների վնասակար ազդեցութիւնը մարդկային սերնդի առաջադիմութեան վրայ: Թէ քրիստոնէական հաւատը և թէ մահմեդական դաւանութիւնը նրա համար միևնոյն նշանակութիւնն ունէին և դրանց վերայ նայում էր որպէս հակադիր և զարտուղի ճանապարհների վրայ, որոնցով հաւատացեալները առաջնորդւում են դէպի անխոնարհ խորխորատ, ուր նոցա զեկավարները խիղճն ու խոհականութիւնը կորցրած, սկսում են ատելութեան թոյնով լցնել իրենց հետևողների սիրտն ու հոգին և ապա բաց թողնել իրար վերայ, որ մոլեռանդութեամբ կատաղած՝ բզրկտեն մէկ մէկու՝ գառագեղից դուրս պրծած գազանների նման: Կրօնական հողի վերայ եղած վէճերն ու արիւնհեղութիւնները այդ եզրակացութեանն էին հասցրել նրան:

Այսպէս, ուրեմն Խրդօն անկրօն էր. ոչինչ չէր հաւատում և չէր էլ ուզում, որ ուրիշները մոլեռանդաբար հաւատային կուրութեամբ: Նորա համոզմունքով կրօնները ստութեան արգասիք են: Նա իւր անունը փոխել ու ինքն էլ քիւրդ էր ձևացել: Փոխանակ Խրդօյի՝ իրեն Խնդր էր անւանում:

Նա իւր քաջութեան և հաւատարմութեան հետ միացնելով և հնարագիտութիւնը, այնքան առաջ էր գնացել իւր ծառայութեան մէջ, որ սկսեց տիրել Բրօ-Աղայի, այդ ահեղ առիւծի կամքին: Այժմ նա իւր Խնդրի համար մի մտերիմ և նրա խօսքին լսող ու հաւատացող ընկեր էր, որին ինչպէս կամենար, այն ուղղութիւնն էլ կտար, սակայն միշտ ուղիղ ու արդար վարւելով:

Խնդրը շատ լաւ էր հասկացել իւր կատարելու գերը: Քրիստոսի աւետարանի ու Մահմեդի դուռանի փոխարէն նա ընդունել էր կեանքի աւետարանի դաւանութիւնը:

Միշտ ճշմարիտ և շիտակ լինել ամենքի հետ, անխտիր սէր ու յարգանք տածել արժանաւորին, կարեկից լինել անճարին. իսկ հարկը պահանջած ժամանակ՝ լինել ճարպիկ բաղաքագէտ, այսինքն՝ հմուտ խաբեբայ: Հարւածել անարժանին, նրանից հարւած չկրելով. կողոպտել աւազակին, իւր սեպհականութիւնը պահպանելով: Այս վարդապետութեամբ զեկավար-

ւելով, նա միշտ աշխատում էր շունը շան հետ
զգւեցնել, որ ճամբորդի բանն աջողի:

Երբ նոր էր մտել Բրօ-Աղայի մօտ ծառայե-
լու, տեսաւ, որ ծառաներից մէկը, Հասօն շաա
սիրելի էր աղային և կարող էր խոչընդոտ դառ-
նալ իւր ծրագրին, և մտածեց տապալել նորան:
Մի յարմար դէպքում, երբ արդէն քիչ մօտեցել
էր աղային, ասաց:

— Աղա, ես քո զուլն եմ, թող ներէ ինձ իմ
տէրս, որ համարձակում եմ ասել մի ուղիղ
բան. մեր Հասօն երեկ ինձ ասում էր, թէ երբ
առաւօտները ջուր եմ ածում աղի ձեռքերին,
զգւում են նորա բերանի հոտից և այդ պատ-
ճառով ջուրը լցնելիս երեսս մի կողմ եմ դարձ-
նում:

Բրօ-Աղան փորձեած մարդ լինելով, բանի
տեղ չդրեց այդ խօսքերը, բայց միևնոյն ժամա-
նակ և չկամենալով կշտամբել հաւատարմութեան
նշան ցոյց աւող ծառային, ասաց.

— Այդպիսի խօսքեր էլ մի խօսի:

Խնդրը համոզեած լինելով իւր նպատակի
իրագործւելուն, չվհատեց: Աղայի մօտից դուրս
գալով՝ գնաց Հասօյի մօտ և սկսեց իւր սովորա-
կան մտերմութեամբ խօսիլ ու կատակներ անել
և ապա աւելացրեց.

— Գիտես Հասօ, քեզ մի խոստովանանք պի-
տի ասեմ: Նոր աղայի մօտն էի, ասում էր

թէ Հասօյի բերանից շաա վատ հոտ է գալիս,
երբ որ ջուր է ածում ձեռքերիս, զգւում եմ հո-
տից և սիրտս խառնում է: Ես քեզ իբրև
ընկեր խորհուրդ եմ տալիս, որ աղայի ձեռքերին
ջուր ածելիս երեսդ մի կողմ դարձնես, որ բե-
րանիդ հոտը աղայի քթին չհասնի:

— Շնորհակալ եմ, Խնդր, քո սրտացաւ
բարեկամութիւնից, պատասխանեց միամիտ Հա-
սօն զգացեած ձայնով, և հետեւեալ օրը երբ
Բրօ-Աղան կռացած լացւում էր, Հասօն երեսը
մի կողմ դարձրած՝ ջուր էր ածում և հնարա-
ւորութիւն չունենալով տեսնելու՝ ջուրը ածում
էր անկանոն կերպով: Նկատեց այդ Բրօ-Աղան
և սաստիկ դայրացաւ, արդէն համոզւելով Խն-
դրի խօսքերի ճշմարտութեանը, իսկոյն տանից
դուրս արաւ Հասօյին, զրկելով նորան այն ամեն
բանից, ինչ որ ունէր: Խնդրը չէր սպասում, որ
այդպէս խիստ պիտի պատժւէր Հասօն, դրա հա-
էլ խղճահարւեցաւ: Գնաց աղայի մօտն ու ասաց.

— Արդար ու անաչառ երկնքից ծագում է
արեգակի լոյսը բոլոր երկրի վերայ և իւր կեն-
դանարար ճառագայթներով ջեռուցանում է առ-
հասարակ կեանք ու գոյութիւն ունեցող ամեն
ինչ. նոյնպէս էլ անձրևն է ջրում ու ցօղում անխը-
տիր ամեն բոյս, միայն չար խաւարն է, որ հա-
լածւելով լոյսից, մուրթ խորշերում ու նկուղնե-
րումն է բանեցնում իւր իշխանութիւնը:

—Ինչ պիտի ասես, պարզ ասա, որ հասկանամ:

—Քո արդարութեան արևի լոյսը և գթութեանդ ցօղը մի խնայէ Հասօյից:

—Ի՞նչ ես ուզում որ անեմ.

—Տուր նրան իւր դառն քրտինքի վաստակը ու ախպէս հեռացրու.

—Դու իմ խիղճն արթնացրիր, Խնդր, գնա, թող այդպէս լինի:

Խզրօն այդ օրւանից աւելի սիրելի դարձաւ Բրօ-Աղային. նա աջողեցրեց իւր ոխերիմ թըշնամի Ալի-Աղայից վրէժն առնել. զանազան հրնարներով երկու իրար ատելի ցեղերը զրգռելով կուեցրեց նոցա իրար հետ. կուի իրար անցումի ժամանակ սպանեց Ալի-Աղային, և այդ պատճառով նա միլանցիներին մէջ վայելում էր դիւցազնի անուն և պատիւ: Խնդրը տեսնելով, որ իւր աղայի հարեան Ջըլլֆանցի Սադօ-Աղայի լամուկ Մստօն հայերին շատ է նեղում և մտադիր է իւր ընկեր Նախօյի նշանածին փախցընել, մտածեց նրան էլ ցոյց տալ իւր ով լինելը. և գնաց Բրօ-Աղայի մօտ:

—Աղա ես քու դուլն եմ, իրաւունք տուր ծառայիդ մի քանի խօսք ասելու:

—Խնդր, որքան քաջ ես ու արի, այնքան էլ սիրտդ է բարի, ինքդ էլ քաղաքաւարի: Քանի անգամ ասել եմ, թէ դու այդ ձևով ինձ հետ մի

խօսի: Բաւական է, որ ներս կմտնես ինձ մօտ և թամալլա կանես: Այդպէս թող միւս ծառաները վարւին: Ասա, տեսնեմ, ինչ կայ:

—Աղա, ինչ պիտի լինի, երեկ գնացել էի մեր սահմանը ման գալու, տեսայ որ Սադօյի Մստօն ձին հեծել, ընկել էր իւր հօտի առաջ և բերել մեր արօտը արածել էր տալիս: Ասում եմ, Մստօ աղա, ախր այս մեր սահմանն է, քո հօտը ինչո՞ւ ես բերել այստեղ արածելու: Առաջ մինչև անգամ արժանի չհամարեց պատասխան տալ, յետոյ երբ որ մի քիչ զոռեցի, ասաց ծաղրելով հեգնօրէն:—«Հէյ, ի՞նչ խաբար է, էս էլ խոմ Ակնցի Ֆլահի-իւր քիրվայի աղջիկը չէ, որ չի ուզում, թէ ես առնեմ: Դէհ, գնա, ասա, քո աղային, թող իրեն կնկայ լաչակը գլուխը կապէ գնաց Ֆլահի դռանը պահապան դառնայ, որ աղջիկը չփախցնեմ. իսկ եթէ փախցրի, այն ժամանակ թող Ֆլահի կնկայ կապան հագնի ու տանը նստի»: Այսպէս արհամարհանքով ու հրամայական յանդգնութեամբ խօսեց ինձ հետ իբրեւ քո ներկայացուցչի, ձեռքի նիզակը ձոճելով սպառնական ձայնով. ես շատ կատաղեցի, կամեցայ իսկոյն թափել նորա արիւնը, որ իմ տիրոջը այդպէս անպատուեց, բայց քեզանից հրաման չունէի:

—Լաւ, Խնդր, կգայ ժամանակը և կտեսնենք, թէ ով իրեն կնկայ լաչակը իւր գլուխը

կկապէ. և եթէ միւս անգամ կտեսնես նորա ոչ-
խարը մեր սահմանում, վարւիր ինչպէս արժա-
նի է քաջ տղամարդին:

Բրօ-Ադան իրան շատ անպատւած համարեց
որ երեկւայ տղան յանդգնել է իւր ծառայի
ներկայութեամբ այդպիսի նախատական խօս-
քեր ասել իրեն: Եթէ մի ուրիշ խոսող ժամա-
նակ լինէր, իսկոյն պատերազմ կ'այտարարէր
Զըլքքանցիների ամբողջ ցեղի դէմ, բայց
այժմ չէր կարելի մի հայ աղջկայ համար կռել
մուսուլմանների հետ, երբ Զըլքքանցիների ցե-
ղապետ Հայդարը դարձել էր համիդական գնդե-
րի հրամանատար փաշայ և իրաւունք ունէր կո-
տորելու բոլոր հայերին, ուստի նա ընտրեց
վրէժխնդրութեան այլ միջոց. և միւս օրը գնաց
Ականց իւր Յարօ քրիվայի մօտ, ինչպէս մենք
արդէն տեսանք:

2.

Գիշեր էր: Սաստիկ քամին փչում էր և
մըրկածութի հոսանքով յուզում, տակն ու վերայ
էր անում Վանայ ծովը: Զայրացած ալիքները
մէկ մէկու ետեից գալով խառնւում էին իրար
և անեղ կոհակներ ձուլելով յատակից վեր էին
բարձրանում ծովի մակերևոյթից և ապա Առ-Տէր
կղզու ափունքը քերելով վազում, շտապում էին
կարծես թէ դադար և կայեան գտնելու ծովի

այն ափի մօտ, որի վերայ շինւած է Գրիգոր
Նարեկացու ճգնարանը՝ Նարեկայ վանքը, ուր
տեղ այդ միջոցին ապաստան էին գտել սրից ու
կրակից հալածւած մի խումբ կիսակենդան հա-
յեր: Նրանցից վիրաւորները ծանր անքում էին
սառն և խոնաւ խուցերում. կանայք իւրեանց
մանուկների հետ աւերմունքի և արիւնահեղ կո-
տորածների արհաւիրքից զարհուրած՝ ընդարմա-
ցել էին սրտով ու հոգով և ապուշ դարձել՝ ըն-
կել էին դուրսը պատերի տակ, իսկ ամբողջ տը-
ղամարդիկը գէնքը ձեռքներին վանքի պարսպի
վերայ կանգնած՝ պատրաստ էին ելուղակների
յարձակումներից պաշտպանւելու:

Կատաղի քամին չէր դադարում, այլ աւելի
ոյժ էր առնում: Լեռնացած կոհակները անընդհատ
մոնչիւնով գալիս էին ծովից և ուժգին դիպչե-
լով ափի ժայռերին՝ խորտակւում և անաւոր շա-
ռաչիւնով յետ յետ էին գնում, և կրկին միա-
նալով ուրիշ նոր ալիքների հետ՝ դարձեալ գալիս
և վերստին դիպչում էին ափին՝ սասանեցուցիչ
ճգիւիւն արձակելով: Ալեկոծւած էին և վանքի մէջ
գտնւողների սրտերը համիդական գնդերի գա-
պանային եղեռնագործութեան փոթորկով: Նոցա
լացի ու հառաչանքի ձայնը և հեծեծանքի աղա-
ղակը ծովի ալիքների նման դիզացած՝ կոհակ
կոհակ բաղխւելով երկրաւոր գահոյքներին՝ անց-
նում, բարձրանում էին դէպի վեր մինչև երկնաւո-

րի Աթոռքը, գէթ այնտեղից օգնութիւն և դադար գտնելու յուսով, բայց բարձրունքի անսահման տարածութեան մէջ անտեսանելի ժայռերին դիպչելով՝ խուլ դղրդիւնով յետ էին մղւում, և դարձեալ նոյն աղիողորմն ձայնը և սրտաբուղիս աղօթքի մրմունջը խառնւելով նորանոր աղէտալի կականների հետ՝ անդադար վեր էին առաքւում գէպի դադանեաց տեսնողը և կրկին անխելի մնացած, խորտակւում և կորչում էին տիեզերքի անհունութեան մէջ, սակայն խորտակած սրտերի աղբխարչ ողբը անվերջ էր և տոչորոզ ցաւերի հեծութիւնը անմոռնչ:

Գիշերային այդ պահուն վիրաւորներից մէկը, որ հետզհետէ կազդուրւում էր, արդէն մոռանալով իւր ցաւերը, դուրս էր եկել ընդհանուրի ցաւից տանջւելով: Պահապաններին դիտելուց լետոյ քիչ թոյլ զգաց ու նստաւ վանքի պատի աստիճանների վերայ: Նրա առաջ պաակերացաւ իններորդ դարը, երբ այս վանքի վանահայր Գրիգոր Նարեկացին իւր հոգու վեհագոյն ունակութեամբ և մտքի բարձր ըմբոսնումով երգում ու աղօթում էր Աստծուն: Նորա երգը թախծալի ողբ էր, իսկ աղօթքը աղբխարչ ցաւերի մրմունջ: Դուր ու դադար չէր տալիս «Վերստին յաւելածով» օրհնելու Տիրոջ ամենագոր կարողութիւնը և «կրկին հեծութեամբ» նոր երգեր յօրինելու, որ «սրտի խորքերիցը»

խօսի Աստծու հետ: Նարեկացու այս բոլոր լացն ու ողբը և թախանձանքն ու պաղատանքը նա համարում էր ներկայ արիւնյաների ողբերգական գործողութեան առաջին տեսարանը: Պահապաններից մէկին նկատելով յիշեց նորա գիշերային աղօթքներից մի կտոր. «Կացուցես շրջափակ զպար զօրուդ երկնայնոյ, կարգեսցես ի դիմի ընդդէմ դիւացն դասուց»:

— Ի՞նչ երկնային զօրք, ի՞նչ դևերի գունդ, այս մարդն ի՞նչ է ասել, հարց էր տալիս իւր մտքի մէջ ինքն իրան ու մտածում էր վիրաւորը: Կրօնամոլութիւնն որքան թշուառ վիճակի է հասցրնում մարդին, որ Նարեկացու նման կորովի մտքի ու հանճարի տիրոջն անգամ այնքան է շշմացրել, որ համոզւած երեակայել է, թէ սատանաները գունդ գունդ իրեն վերայ են յարձակւելու, ուստի և Աստծուց խնդրում է երկնային զօրքերի վաշտեր, հրեշտակների խմբեր ուղարկել, որ զան իրեն շրջապատելով՝ կանգնեն դեւերի դէմ ճակատ առ ճակատ կուռելու: Եթէ այժմ մէկը վեր կենայ ու մի այնպիսի բան գրէ, առ նւազն նորան Դօնքիշուտ կանւանեն, որ կուռում էր քամու ջրաղացների հետ: Խաւարային դար, բացազանչեց նա լսելի ձայնով, իմաստութեամբ լցւած ու գիտութեամբ հուշակւած լուսամիտ զաւակդ հրեշտակներին ու դևերին իրար հետ կուռցնում էր այն ժամանակ, երբ արդէն հայրենիքը շրջապատել էին հարաւից ա-

ըրենկզակ արաբական գնդերը մահմեդականութիւնը տարածելու, արեւմուտից յունական նենգ կառավարութիւնն էր ձգտում ջնջել հայութիւնը յանուն քրիստոնէական ուղղափառ գաւառութեան և հիւսիսից խուժադուժ ազգերը գերում, այրում ու աւերում էին ամբողջ գաւառներ: Այս պայծառ հոգին, ոռաջ տարաւ նա իւր մրտաձմանց թելը, մշակել, հարստացրել է մեր մայրենի լեզուն ընտիր ու գեղեցիկ դարձածներով. ճոխացրել է խորիմաստ բառերով, որպէս զի հայը իւր մարդկային արժանապատւութիւնը աւելի խիստ արհամարհած ու ստորացրած լինի ստրկաբար աղաչելով ու երկրաւոր կեանքը ոչինչ համարելով, իսկ սիրտն ու հոգին հանապազ սարսափի ու երկիւղի մէջ պահելով՝ աղօթք անէ, լայ, կոծէ, աղաչէ, պաղատէ, միայն ողորմութիւն ու զթութիւն շարժելու համար գէպի իւր թշառ ու խղճուկ անձն, որի գոյութիւնը ըստ Նարեկացու պահպանելու է միմիայն գերագոյն էակի գօրութեամբ, որ եթէ կամենայ, կարող է փրկել, ապրեցնել սքանչելագործութեամբ՝ հրաշքով, իսկ եթէ նորան հաճելի չէ, որ մենք գոյութիւն ունենանք, այն ժամանակ մեզ կպատժէ: Նորա գութը շարժելու համար պիտի աղօթենք զիշեր ցերեկ՝ մեր անձը հող ու մոխիր համարելով:

Նա վերկացաւ նստած տեղից պահապաններ

ըի դիրքերին դարձեալ նայելու, սակայն ծանրութիւն զգալով՝ կրկին նստաւ վանքի հարաւային որմից քիչ հեռու մի խաչ բարի տակ Նարեկացու թափուր գերեզմանի վերայ: Այս անգամ նորա սիրտը լցեցաւ արհամարհանքի դառնութեամբ. խոր հոգոց հանելով, խօսեց ինքն իրան:

—Ախ, թշառականներ, հոգեւոր և մարմնաւոր գործիչներ. կեղծաւոր կղերն ու վատթար քաղաքացիները, տես, թէ ինչով են զբաղւել: Ամբողջ երկիրը, Վասպուրական ողջսարհքը միլիօնաւոր բնակիչներով, հազարաւոր զիւղերով, տասնեակ քաղաքներով և 72 բերդերով առանց կռիւի, սիրով ու խաղաղութեամբ յանձնում եմ օտարին իբրեւ գերի, բնաւ չեն ամաչում ու չեն խղճահարւում, որ իրենց պատճառով այդ խեղճ ու կրակ ժողովուրդը պիտի հիւժւի ու մաշւի բռնութեան ծանր լծի տակ, և իրենք ճոխ ու արբշիռ կեանք վարելու համար գնում են ապահով տեղեր, իրենց պահող ժողովրդի արեան գնով ձեռք բերած նոր երկիրը՝ հեռներն տանելով իրենց փառքի համար Նարեկացու աճիւնացած կմախքը և մեծ հոգատարութեամբ մի վանք են կառուցանում նորաշէն Ակն քաղաքի մօտ ու այնտեղ հանգստացնում նորա նշխարքը, վրդովելով հանգուցեալի յաւիտենական հանգրստութիւնը: Անմիտ ժողովուրդ, քո ղեկավարի

տենչանքը փառքն է. իսկ նպատակը իւր զեխ կեանքին յագուրդ տալը:

Իշխանութիւնը նորա ձեռքում մի նշտար է, որով կտրում է քո արեան երակը տղրուկի պէս արիւնովդ յղփանալու, իսկ կրօնը այդ նըշտարից առաջացած վէրքիդ թմրեցուցիչ սպեղանին է: Նորա գլուխը շմեցաւ, այլևս չկարողացաւ մտածել, ելաւ նստած տեղից ու գնաց վիրաւոր ընկերների մօտ պառկելու: Քուն չեկաւ աչքերին, որովհետեւ անցեալի ու ներկայի մտաին նորա գլխի մէջ ծագած մտքերը մեծ տանջանք էին պատճառում և այդ անհագիստ դրութեամբ բորբոքւած էր նորա վառ երեւակայութիւնը, երբ լսեց իրեն ծանօթ ու հաճելի ձայն, որ ասում էր...

— Բարե ձեզ:

— Բարո՞ւ, Աբրօ ջան, դեռ դու ողջ ես, Նախօն ի՞նչ եղաւ, բարեն առնելով հարցրեց մեր վիրաւորը թոյլ ձայնով, տեղից շարժուելով:

— Նա հիմա պարսկաստանի հողն հասած կլինի, որովհետեւ Ռուսաստանի սահմանները խիստ հսկողութեան ստակ է: Ես նրանց տարայ հասցրի մինչև Քեօսադադ: Գրքոն թողի այնտեղ նրանց մօտ և եկայ, որ ձեզ հետ մէկ տեղ գընանք:

— Նախօն կենդանի է, հա՞, Մարօն էլ հետըն է:

— Մարօն էլ ու Մարօլի հայր ու մայրն էլ, պապն էլ հետը, ուրիշ էլի երեքը նրանց տանից:

— Էհ, էլ ցաւ չունիմ, վաղը ճամբայ կելնենք:

— Դեռ մի քանի օր էլ համբերի մինչև լաւ առողջանաս ճանապարհները դժւար են և երկիւղալի:

— Եթէ ես մի օր էլ մնամ այստեղ, սիրտս կպատառւի: Պէտք է շուտ հեռանանք այստեղից: Տեսնում ես, ուտելու հաց չկայ, դըսից բերել անկարելի է: Նայիր այս ողորմելիներին, պէտք է սրանց ազատել: Այս ասելով՝ նա ցոյց տուեց հեկեկացող կանանցն ու տղայօցը, որոնք իրարու վերայ թափւած, կուչ էին եկել պատերի տակ: Իսկ այն վերաւորները որոնք չեն կարող գալ մեզ հետ, կթողնենք վանքը վարդապետի յուսով, որ մեռնողին թաղէ: Գնանք հեռանանք այստեղից դեռ քանի որ համիդական զնդերը չգիտեն մեր տեղը:

— Կուր մէջ քանի մարդ ընկաւ մեզանից հարցրեց մի ուրիշ վիրաւոր:

— Բոլորը 10 մարդ մեռած է, 5 անյայտ կորած և 15 վիրաւոր, որոնցից ահա 13 այստեղէ Մէկ էլ Բրօ Աղան ու իւր ծառայ Զաւօն:

— Էհ, մեր կորուստը շատ մեծ է, Վաթսունից 15 կորուստ:

— Դու մերն ես ասում, բայց գիտես նը-
քանցից քանի գիակ մնաց այնտեղ. 200 զինւած
ձիւաւորից 37 մեռած է, թողում վիրաւորները,
որ առան ու փախան: Մենք ընդամենը 20
կուռլ էինք, միւսները տղայ ու կին էին:

Վիրաւորի վհատած գէմքին տիրեց քաջու-
թեան ոգևորութիւն և ինքնամոռացութեամբ
տեղից վեր թռաւ, ու ասաց.

— Սադոյի լամուկ ողջ մնաց թէ, մեռաւ:

— Նրան դարկողը այնպիսի հարւած չէր
տւել որ պրծնէր. գնդակը ցրւել էր գլուխը:
Վիրաւորը քիչ մնաց ուրախութիւնից խելքը
թոցնէր ու ասաց:

— Գարշիլի շուն, բերանի ջուրն երթում էր երբ
որ «Թառլան Մարօ» էր ասում: Ինչպէս կ'ստանա-
նար այդ անմեղ հրեշտակի անունը տալ իւր
պեղծ բերանով, թող սատակի այդպէս: Նա ե-
րեակայում էր թէ արդէն հասել էր իւր երջան-
կութեան ժամը և պէտք է վայելէր Մարօյի
սէրը: Առաջին անգամ մեր ետեւից հասնելով, որ
ձայն տւեց «Օրօ, րօ՛րօ, քունճը դարին» (հէյ,
հէյ ճանապարհից մի կողմ), նա համոզւած էր,
որ մենք ճանապարհից դուրս կեղնենք և միայն
Մարօյին կ'թողնենք ճանապարհի մէջ տեղը, որ
գայ առնէ ու տանի, բայց չէր կարծում թէ
Նախօն հոգեատ հրեշտակի նման գէմը պիտի
եղնէ ու սատկացնէ:

— Բրօ-Աղան շատ քաջ էր կուռում, ասաց
Աբրօն, քիւրդը հայի համար այդ չափ սրտանց կուռի,
շատ բան է. համարեա մեզանից շատ բան հոգաց:

— Գիտեմ որ կանէր. դու այն ասա, հիմա
նա հրտեղ է:

— Քո ընկնելուց յետոյ նա էլ վէրք ստա-
ցաւ աջ ուսից, թեւ չէր կարող շարժել. այժմ
նա իրենց տանը բժշկւում է.

— Լաւ, պէտք է տեսնել այդ պատւական
մարդին:

Վիրաւորը մեղ ծանօթ խորօն էր, որ ծա-
նըր վէրք էր ստացել կողքից Ակնցի Ռէս Յարօյի
ընտանիքը դադթելու ժամանակ, և բերել էին
այստեղ նոյն գիւղացիների և Յարօյի տանե-
ցոյց մի մասի հետ, իսկ Աբրօն Նախօյի ընկեր-
ներից էր, Մշու գաւառի Յրօնք գիւղացի:

է.

Անցել էր այն օրւանից մի քանի շաբաթ,
երբ Յարօյի ընտանիքը ելաւ Ակնց գիւղից
դէպի Ռուսաստան դադթելու: Աշնանա-
յին ցրտերը սկսւել էին: Ձիւնը ծածկել
էր լեռները: Ճանապարհները անտանելի ցեխ
էին: Երթեկութիւնը դադարել էր, որովհետեւ
այդ կողմերի բնակիչների մեծամասնութիւն
կազմող հայ տարրից որը սպանւել էր, որը փա-

խել գնացել էր զանազան տեղեր, այդ դժոգք
երկրից դուրս և որը քաշել, պահ էր մտել մի
խոր ձորում, մոլթ այրում կամ մի անմատչելի
ծերպի ու փապարի մէջ: Փչում էր հիւսիսային
սառն քամին: Ամբողջ լեռնադաշտը նմանում էր
ալէկոծ ծովի. բոլք ու բորան էր անում և ձիւ-
նեղէն ալիքներով ծածկում էր Քեօսադադ սարը,
Սուկաւէտը: Նորա դար ու փոս տեղերը լցւում
էին ձիւնով: Հողմակոծ Սուկաւէտը մոնչում էր
վիրաւոր առիւծի նման: Քամին անդադար սրը-
բում, տանում էր նորա լերկ կրծքից թէ աւա-
զի փոքրիկ հատիկները և թէ հողը, որոնք թեր-
ևս ապագային բուսականութեան ընդունակ
դարձնէին այդ վիթխարի ապառաժոտ զանգա-
ծը: Թւում էր, թէ այնտեղ ամեն ինչ այդ պա-
հուն ողբում էր իւր հէգ գոյութիւնը: Ամեն
թուփ ու քար խուլ կերպով բողոքում էր բնու-
թեան բիրտ ուժի արհաւիրքից դողդողալով:
Ամեն շունչ կենդանի, եթէ կար այդ սարի հին
ու նոր աւերակների դերբուկների տակ ծա-
րած՝ հեծեծում էր հառաչանքի ձայնով: Ողբում
էր, անեղ գոռում գոչումով և Սուկաւէտը՝ Զրա-
բաշխ լեռը իւր գագաթի մերկութիւնը, որ
անյիշելի ժամանակից միշտ ենթակայ է եղել
կատաղի քամու և անձրևի մաշող, կեղեքող հո-
սանքին ու զրկւել է մի բուռն հողից: Ինչ-
պէս ամուլ կրնը ցանկանում է որովայնի պտուղ

ունենալ, այնպէս էլ դուցէ այդ սարը զանգա-
ւում էր թախանձագին, որ իւր վերայ ինչի՞
չպիտի ծաղկի մի կոկոն, ծլի մի ծիլ, մի կանաչ
սէգ բուսնի կամ մի թուփ աճէ, և դրանով
թերևս վերանայ նախատական «Քեօսա» (անմո-
րուս, անմաղ .այստեղ բուսականութիւնից զուրկ)
մականոնը, և այդ մասին էր, որ կուգէր լսելի
անել տալ իւր արդար բողոքի ձայնը բնութեան
գերագոյն կարգադրութեան դէմ: Եւ իրաւունք
ունէր բողոքելու, բանի որ իւր կրծքից բղխող
սառնորակ սւ առատ աղբիւրների ջրովը պիտի
ջրէին ուրիշ վայրեր ուռճանալու ու բարգաւա-
ճելու համար, իսկ ինքը նրանց այդ անհուն բա-
րիբ մատակարարողը՝ միշտ մնում է զուրկ դա-
լարի լինելուց:

Այդ ընդհանուր տրտունջի ժամանակ սա-
կայն կային այնտեղ և մի խումբ քաղցած,
նւաղած մարդիկ, որոնք չէին բողոքում: Նոցա
ձայնը կերկերւելէր ցրտից ու կտրւել բողոքելուց:
Այժմ նրանց փոխանակ բողոքում են նոցա հայ-
րենի տան աւերակները, իրենց հարազատների
ու սիրելիների անպարտ արիւնի շառաչիւնը,
բայց նրանց արդար բողոքի ձայնով խլացան
երկնքի ու երկրի լսելիքը. նրանց վարդապոյն
անմեղ արիւնով ներկւած դաշտերի ու գետերի
բոսորագոյն կարմրութիւնը նախատինքի քող

քաշեց զգալի և իմանալի տեսանելիքների վերայ, որովհետև երկնային զօրութիւնը իւր անեղական բարձրութեամբ անհասանելի մնաց, իսկ երկրինը ծածկւեցաւ գոյութեան թանձրամած խաւարի մէջ, ուր պիտի յղփացնէր իւր անյազ որկորը, բանականի զգացմունքն ու սրբազան պարտականութիւնը անասնական ձգտումով խեղդելով:

Այդ խումբը, որ բաղկացած էր եօթն հոգուց, պատասպարւել էր լեռան կատարի մօտ Սուքիասանց նահատակների անունով շինւած կիսաւեր մատուռի մէջ: Յրտից ու սարսափից նոքա այնքան իրարու մօտ եկած՝ գրկած էին մէկ մէկու, որ գրէ թէ մի մսեղէն զանգւած էին ներկայացնում:

— Լաւօ, Յարօ, փշուրմը խաց կայ, տաս թալեմ ի բերանս, անօթի նւաղանք:

— Աբօ, Նախօն ճամբել եմ, դեռ չէ եկել:

— Հէյ, կիտի, հէյ, փուշ աշխարք. էս օրին լը խասանք, ասաց ծերունի Ռէս Մրտօն և չորացած ու դողդոջուն ձեռքով սրբեց այտերի ու մօրուքի վերայ սպռած արցունքի բիւրեղները:

Քամին շարունակում էր փչել և Նախօն դեռ չէր երևում:

Ը.

Համատարած բուքը բռնել էր ամբողջ Ալաշկերտի լեռնադաշտը: Աշնային արևի թոյլ ճառագայթները անգօր էին թափանցել թանձր ամպերի շերտերը. թէև պռաւօտ էր, բայց դեռ ոչ մի փոփոխութիւն չէր երևում դիշերւայ ու ցերեկւայ մէջ: Կարծես ադամայ մութն էր ընկել, իսկ ցուրտը քանի գնում սաստկանում էր: Տըխուր էր նա ու մռայլ որպէս շղթայած վագր, որ չի կարող ազատ ոստովներ գործել: Գնում էր անհաստատ քայլերով ու մտամոլոր. գնում էր շտապ շտապ, բայց չգիտէր թէ ուր պիտի գնայ և երբ, ինչ տեղ պիտի հասնի: Նա իրեն զգում էր բոլորովին ոչնչացած: Այն յանդուգն ոգին, որ յաճախ խիզախելով՝ անվեհեր դիմադրաւ էր լինում մահւան, այժմ չկայ: Թւում է, թէ թմրել է նրա մէջ ամեն մի հոգեկան արիութիւն: Ձեռքերը ծոցը, գլուխը կախած, առանց գէնքի, բռն իսկ քրդական ցնցոտիներ հագած, գնում, անցնում էր ամայի տարածութիւնը՝ արհամարհելով սաստկաշունչ սառնամանիքը: Յնցոտիների միջից երևում էր լայն կուրծքը, արմունկները ու սրունքները, բայց նրա փոյթը չէր. այժմ նա կոխ է յայտարարել բնութեան ցուրտ ուժի դէմ. ծաղրում էր նոյն իսկ բուք ու բորանը այնպէս, ինչպէս որ սպառազինւած միջոցին իրեն անընկճելի զօրութիւն կարծելով, ալպա-

նում ու ամօթալի էր կացուցանում իրեն վերայ յարձակող թշնամիներին: Հիմա առանց զէնքի ինքն իրեն ընդունում էր որպէս մի թույլ արարած, որին կարող են ամենքն էլ ոտքի տակ տալ և անցնել վերայից: Ճանապարհորդը արդէն մօտեցել էր մի հայ գիւղի: Արեւը բաւականին բարձրացած էր թւում: Կատաղի բուքը մի քիչ մեղմացած էր, երբ հեռից տեսաւ, որ մի մարդ ձին հտակից քաշելով գալիս էր: Անդէն անցորդը մեր Նախօն էր, որ գնում էր հաց ձարելու: Լեռնային պատասպարանից դուրս գալու ժամանակ նա մտածել էր, թէ արդեօք ինչ միջոցով և ինչ հնարքով կյաջողի յագեցնել իւր սիրելիների քաղցը: Եթէ իբրեւ զինւած քիւրդ գնար, պէտք է որ միացած լինէր բաղմաթիւ ասպատակող քրդական խմբերից մէկի հետ, այլապէս կասկած կյարուցէր և դրա հետեանքը ով գիտէ, թէ ինչ էր լինելու, իսկ եթէ իբրեւ զինւած հայդուկ միայնակ իջնէր սարից ու գնար հացի, այդ արդէն բոլորովին անկարելի էր, ուստի լաւ էր համարել իբրեւ միակ ապահով միջոց հաշմանդամ մուրացիկ քիւրդ ձեռնալով, նպատակին հասնել: Չկամենալով դէմից գալողին հանդիպել՝ ճանապարհից դուրս եկաւ և ուզում էր մի կողմ քաշուի: Նկատեց այդ և կանգնեցաւ գիմացինը. հրացանը ուղղելով դէպի Նախօն, ձայն տւեց քրդերէն:

— Հէյ, ճամբից մի շեղւիր, թէ որ չէ գնդալը կուրծքը կծակէ: Սպառնալից ձայնին հնազանդեցաւ. գնացքը դարձեց դէպի հրացանի փողը, որ իրեն էր ուղղած, վստահ լինելով իւր արտաքին խեղճութեան վերայ, որ կիսամերկ, անմեղ մուրացիկ քիւրդին ոչ ոք բան չի անէ, վնաս չի տալ, եթէ օգնութիւն ու կարեկցութիւն էլ ցոյց չտալ:

— Այս շատ լաւ եղաւ, պարկիս ծանրութիւնից հիմա կազատւիմ, ասաց ինքն իրան ձին քաշողը ու մի ծանր բեռն շալակեց վայր դրեց. ու կանգնեցաւ, որ հանգստանայ, խելքը գլուխը ժողովելով, խօսի իւր կալծեցեալ որսի հետ: Դա համիդական զինուոր էր, ոտքից մինչև գլուխը զինւած: Մարտինի հրացանը պատրաստի ձեռքում բռնած էր: Արծաթապատ դաշոյնը կախել էր մէջքից կաշւէ բարակ գօտիկով, որի վերայից էլ կապել էր քիւրմայի շալէ թանկագին մեծ գօտի և մէջը խցկել էր մի գոյգ ատրճանակ: Նարէն՝ կէռ թուրը կախ էր տւել թևի տակից, և մի ուրիշ գոյգ ատրճանակ էլ քարշ էր արած ձիւ թամբի դաշից: Այսպէս սպառազինւած քիւրդ ձիաւորը բարձրահասակ մի տղամարդ էր 35—40 տարեկան, առոյգ կազմածքով և անվեհեր դէմքով:

— Մըրհաբա, խորդոյ—բարև, բաջդ, ասելով խոնարհութեամբ մինչև մէջքը կռացած երկրպա-

գէց նրան և ձեռքը գետնին զարկելով՝ տարաւ դրեց իւր երեսին, ճակատին ու գլխին:

— Դու ռմ ես, ողջունին պատասխանելու փոխարէն հարցրեց զինւորը, խորաբեր ակնարկով գննելով մուրացկին ոտքից մինչև գլուխ:

— Ես, աղա, քո ղուլն եմ: Աղբատ, խեղճ, մուրացկի մէկն եմ, խղճալի դէմքով, աղիողորմն ձայնով պատասխանեց Նախօն, ցոյց տալով իւր ձախ ձեռքը, որի դաստակը այնքան էր կռացել, ծուել, որ մատները հասնում էին բազուկին, և խօսելիս ճիտն էլ ծռում էր, որ քիւրդը աւելի շատ գութ շարժէր:

— Տեսնում ես, աղա ջան, իմ ձեռքս հաշմ է՝ չօլախ, աշխատել չեմ կարող, բարի մուսուլմաններից ողորմութիւն խնդրելով եմ ապրում: Այլահը քեզ ուժ ու կարողութիւն տայ, ի սէր մեծ մարգարէի մի կտոր հաց տուր ուտեմ, քաղցած եմ. երկու օր է բերանս հացի փշրունք չեմ դրել: Ձիաւորը տարակուսանքի մէջ ընկաւ: Երբ տեսնում էր հաշմ ձեռքը, լսում էր զթութիւն հայցող ձայնը, կարեկցութիւն էր շարժում նորա մէջ օգնել այդ թշուառացած հաւատակցին, սակայն երբ դիտում էր վայելչակազմ, առոյգ հասակը ու նայում կորովի դէմքին, զարհուրում էր և շփոթւում նորա աչքերի մէջ ծածուկ վառուղ վրէժխնդրութեան կրակից և չկարողա-

նալով մի որոշ եզրակացութեան հասնել հարցրեց:

— Դու ռմ մարդն ես. ի՞նչ տեղից, ռմ ես գնում:

— Քո ղուլդ միլանցի Լաթիւ աղայի մարդն է. գնում է այդ հայի գիւղը մի բան ձեռք ձգելու քեաֆիր գեաւուռների տներից:

— Սուտ ես խօսում, դու հայ ես: Քեզ կտանեմ մեր համիդիայի զլխաւորի մօտ բանդարկել կտամ: Դու կամ լրտես ես կամ հայդուկ: Մուրացիկը կռացաւ դեմնից մի բուռն հող առաւ և երեք քայլ անելով, ձեռքի հողը երեք անգամ շաղ տւեց այն կողմը՝ հարաւ, դէպի որ կողմն մահմեդականներն են աղօթում և ուր գտնւում Մեկքա քաղաքը:

— Ձէ, վալլա, բիլլա, թալլա, չէ:

Այդ արարողութիւնը և երեք այդ խօսքերի հանդիսաւոր կերպով արտասանելը մահմեդական աշխարհում խիստ ծանր և սոսկալի երգում է, որի առաջ պիտի չքանան ու՝ փարատւին ամեն մի կասկած ու տարակուսանք: Քիւրդը թէև հոմոգլեցաւ, որ հայ չէ մուրացիկը, այլ մահմեդական, որովհետեւ եթէ հայ լինէր, աւելի լաւ կհամարէր շուտ մեռնել քան թէ այդպէս երգւել, ինչպէս երգւում են մուսուլմանները: Սակայն նրան պէտք էր մի բեռնակիրը զբաւտ, որ նրա վերայ բառնար իւր ծանր պարկը՝ խուրճի-

նը, որ ինքը հանգիստ շարունակէր ճանապարհը: Նրա համար միևնույն էր այժմ թէ այդ գրաստը երկոտանի էր թէ չորքոտանի, հայ՝ թէ քիւրդ, որովհետև ուժի և հարստութեան օրէնքը այդպէս է հրամայում:

—Դէ լաւ, լաւ. շատ մի խօսի, արի այս պարկը վերցրու գնանք, որ բեզ չտանիմ մեր գլխաւորի մօտ:

Նախօն հնազանդեցաւ, եկաւ կռացաւ քիւրդի առաջ, որ վերցրեց պարկը և դրեց նրա ուսին: Թէև նիւթական բեռը այնքան ծանր չէր, սակայն բարոյական բեռի ծանրութեան տակ գրէ թէ մեռնում էր: Հազար անգամ զոջաց և նզովեց ինքն իրեն, որ որոշել էր այսպիսի ստորացուցիչ դեր յանձն առնել. նա կարծում էր իւր այդ նողկալի արտաքին դրութեամբ բնաւ ոչ ոքի աչքին չպիտի ընկնի, բայց բոլորովին հակառակն է դուրս գալիս: Լեռների կատարների և դարաւոր ծառների վերայ թառող այդ հզօր թռչունը, որի թևերի թափահարելուց դողդողում էին ամեն հաւքեր, այժմ վանդակն ընկած մի փոքրիկ, անզօր ճնճղուկի նման թռփրաւում է ուրիշի ձեռքի տակ: Ու բեռը շալակած գնում ու մտածում էր:

—Այս լինչ արի: Ախր չի կարելի դարաւոր ստրկութեան հակումի արատը մի անգամից վերածել անկախ կեանքի՝ ազատութեան: Ես որ

ինձ հալածող թշնամու խմբերի առաջ զինւած մէն մէնակ դուրս գալով կուել եմ ու նրանց շատ անգամ փախցրել, հարւածներ տալով, այժմ ամօթալի դեր յանձն առայ: Նախօն, համշ մուրացիկ: Զէ, պիտի շուտով վերջ տալ այս խայտառակութեանը, բոպէն թանկ է: Հարկաւոր է վերջացնել, ինչպէս սկսած է: Որպէս զի ցոյց տայ, որ ինքը մի անզօր, ուժից ընկած, թրջւած մուրացիկ է, անքալով ու ծռմուկով գրնում էր զինուորականի առաջից. ախ ու վախ քաշելով, մի քիչ տեղ գնալուց յետոյ տիրող լուրթիւնը ընդհատելով՝ հարցրեց.

—Աղա, քո պարկը շատ ծանր է մէջքս կտորւեց: Քաղցած եմ, չեմ կարող տանել: Մէջը հաց կա՞յ... մի կտոր տուր ուտեմ:

—Զէ, հաց չկայ. հայերի եկեղեցու անօթներն ու զարդերն են, որ այս գիշեր կողոպտեցինք այն զիւղից, ուր պիտի գնայիր:

—Զիուդ բեռի մէջ է՞լ հաց չկայ:

—Զկայ: Այստեղ նոր պսակւած մի հայ հարսի բաժինը է, որի մարդին սպանեցինք. կինը բաժին ընկաւ ընկերիս, իսկ հանդերձները, ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդերը ինձ:

—Ապա նրանք ո՞ւր գնացին:

—Նրանք երկու տղամարդ էին, մէկ էլ ես՝ երեք, երկուսս համիդական զինուոր ենք. իսկ մէկը յիսնապետն էր, որ արծակուրդ էր առել

իւր տունը գնալու համար մի ամիս ժամանակով, սակայն նրա միտքն էր մի սիրուն հայ կնիկ ձեռք բերել ու մի քիչ քէֆ քաշել: Այս գիշերը մտանք այդ գիւղը: Եկեղեցին և մի հարուստ տուն խուզարկութեան պատրուակով թաւանեցինք. իսկ մի սիրուն հարսի կռնից բռնեց մեր յիսնապետը և ասաց. գնանք, ու զօռովէն բերինք: Նրանք այդ ճանբով իջան ձորը... ասաց գիւղական ժպիտով ու ձեռքով ցոյց տւեց նրանց գնացած ճանապարհը: Նախօյի սիրտը այրւեցաւ վրէժի բորբոքած բոցով: Հագիւ էր կարողանում կատաղութիւնը գսպել և շտապում էր բոպէ չկորցնել:

— Բայց մեր յիսնապետը շատ տմարդի էր. ինձ խաբեց .. Էն կինը շատ սիրունն էր, չթողեց որ գոնէ մի անգամ էլ համբուրէի այն գիւղալի վարդակարմիր թշերը, Օհ, որքան գեղեցիկ էր. չինար բօյն ու աչքը, ոնքը խելք կտանէին, Այս խօսքերը արտասանելիս աչքերը վառւեցան գարշելի բղջախոհութեան տուփանքով. ընկաւ ժնդակ ցնորքների մէջ: Աչքերը մերթ խփում էր և մերթ բանում. մի ձեռքը, որ ազատ էր — որովհետեւ միւսով բռնել էր հրացանն ու ձիու սանձը, և քաշում է իւր ետեւից, — շարժում էր օդի մէջ և ապաբերում, դնում էր բերանին ու շրթունքներով օգային համբոյրներ էր ուղարկում երևի այն հարսին, որի ամուսնունս պանել

ու բաժինքը կողոպտել էր, բայց նորա անձին չէր կարողացել տիրանալ:

Նախօն տեսնում էր այդ խօլական արարմունքն և աւելի սաստկանում էր նորա կատաղութիւնն ու զայրոյթը: Յարմար բոպէն ձեռքից բաց չթողնելով, մի ակնթարթում պարկը ուսից վայր ձգեց ու կայծակի արագութեամբ չարձակւեցաւ քիւրդի վերայ: Նրա դաշոյնը պատեսնից խլել, դուրս քաշելն ու նրա սրտի մէջ ցցելը մէկ եղաւ: Հեշտասիրութեան անուրջներից չսթափած՝ համիդէի զօրականը մահւան տագնապով ցնցւեցաւ ու միայն մի թոյլ շարժում գործեց ձեռքով: Հրացանը վայր ընկաւ ու ինքն էլ բերնքսիվար՝ երեսի վերայ փռւեցաւ: Նախօն իւր զոհի աւարին տիրանալով, աճապարեց նրա հագուստը հագնիլ ու գնալ օգնելու անմեղ աղանուն, որ սիրասնունդ հագատների բնից կորզւելով, այժմ թփրտում էր չար բազէի ճանկերում: Նա իւր գնացքը ուղղեց դէպի այն ձորը, ուր յիսնապետը իւր զինւորով տարել էր հայ հարսին: Անցաւ մի երկու արտ, ձին յետեւից բաշ տալով՝ պարկն էլ ուսին: Տեսաւ թմբի գլխին՝ ձորի ափը կանգնել է մի ձիաւոր ու մի ուրիշ ձի էլ մօտը: Նախօյի համար արդէն տմեն բան պարզ էր, թէ ինչ է գործւում և ինքը ինչ է գործելու: Պահպան ձիաւորը հեռւից նրկատելով եկւորին ասաց ինքն իրեն:

—Մեր Հասանի սիրտն էլ չհամբերեց, երևի նա էլ կողոզ մասն ու բաժին առնել այս կենդանի աւարից: Ամա սիրունն է, հա: Մէկ տեսնենք, թէ այսքան ժամանակ ի՞նչ են անում աշտեղ:

Այս մենախօսութիւնից յետոյ ձիուց վայր թռաւ և ապահով լինելով, որ իւր ընկեր Հասանը արդէն գալիս է, կռացաւ մի քարի վերայ և սկսեց գաղտագողի դիտել մի քանի քայլ հեռու ձորի մէջ գործւող, չգիտեմ ինչ ասեմ, մարդկութիւնը թէ գազանութիւնը: Պղծութեան ամենագազիր օրինակի համար պէտք է գործածել ոչ թէ «չնութիւն ու գազանութիւն» խօսքերը, այլ պիտի ասել «մարդկութիւն». «մարդ պղծութիւն»: Ճիշտ է, խորթ է թուում, թէ խօսքը և թէ միտքը, բայց տարաբաղդաբար իրողութիւն է: Որձ շունը էգի յետևից երբէք չի ընկնի, եթէ վերջինը յղանալու պատրաստականութիւն չի ցոյց տալիս:

Յիսնապետը իւր ապան փռել էր խոնաւ գետնին և կաշխատէր, որ որսին քաշէ բերէ, դրա վերայ պառկացնէ. սակայն մատակ առիւծը անպարտելի էր: Գետէր, որ լացն ու աղաչանք ոչինչ չարժէ. նա ընտրել էր նահատակելի անարատ ու անբիծ կեանքով: Յիսնապետը չէր ուզում զրկւիլ այդ հրեշտակահանգոյն արարածից: Նա մերթ աղաչում էր քաղցր խօսքերով

և խոստանում էր կատարել նրան բոլոր ցանկութիւնը ու կամքը և մերթ մերկացրած սուրը ձեռքին յարձակւում էր, սպառնալով մաս մաս կտրատել նրան և հրով ու սրով աւերել իւր հայրենի գիւղն: Այդ ամենը ապարդիւն էր անցնում: Նա վայր էր դնում սուրը, և գնում ձեռք ձգում էր պարանոցովը, որ համբուրէր. կինը աշնպէս ուժգին հարւածով յետ էր մղում. որ յիսնապետը վերջոտնելով՝ յետ յետ գնալով, գալիս նստում էր ապաչի վերայ, կատաղութիւնիցն ու յուսահատութիւնին ատամները կրճատացնելով:

Նախօն պարկի մի մասը երեսին դէմ տւած՝ եկաւ մօտեցաւ: Պարկը վայր դրեց ու մտքի արագութեամբ սառն երկաթով կրկնակի արեան վտակ հոսեցրեց պահապանի կողքից, որ երկու ձին մի ձեռքով բռնած, բերնքսիվար ընկել էր քարին և ծածուկ դիտում էր իւր յիսնապետի մարդկութիւնը: Նա միայն մի ցաւատանջ «վախ» ասելով՝ երեսը դարձրեց Նախօյին ու մնաց նոյն դրութեամբ, ինչպէս ընկած էր: Սպանւածի աչքերի մէջ Նախօն վայրկենապէս կարդաց նրա բոլոր հոգեկան յոյզերն ու եղձերը. նրա նախատական հալեացքը իւր անպարտադիր մահւան համար շարժեց Նախօյի սիրտը. նա խղճահարւեցաւ, որ մի գեղափթիթ ոստ կտրեց մարդկութեան դարաստանից, որ կարող էր

Թերևս ապագային պիտանացու անդամ դառնալ իւր հասարակութեանը, որովհետեւ նա ջանէլ էր. հազիւ քսան—քսան երկու տարեկան լինէր: Նախօն հոգովեց իւր հարւածը, որ մի այդպիսի ծաղիկ հասակի կեանքը կտրեց անմեղ տեղը: Սակայն լսեց նոյն պահուն եղեռնագործութեան սեղանին զոհ բերւողի աղեխարշ հեծկըլտոցը և ամեն ինչ մոռացութեան տալով, նոյն դաշոյնը ձեռքին սլացաւ դէպի այնտեղ, ուրտից գալիս էր աղաղակը:

Թ.

—Այս ինչ կրակն ընկանք. մեր ցաւը մեզ հերիք չէր. սա էլ աւելի մեծ ցաւ ու վիշտ պիտի պատճառէ մեզ, ասաց Տ. գիւղի Տէր—Սահակը իւր մօտ հաւաքւած ժողովրդին:

—Ճշմարիտ է ասում մեր տէր-տէրը, դուք որ չըլինէիք, մենք այսքան աւերւիլ ու կոտորւիլ չէինք. ասաց ոէս Պէտօն, դառնալով դէպի մեր Նախօն:

—Տեսնում էք, տէրտէր, ժողովուրդ, ես համբերութեամբ լսեցի ձեր բոլոր մեղադրանքը, որով մեզ դատապարտում էք, որ մենք ենք զարծել ձեր բոլորի թշուառութեանն ու մահաւան պատճառը: Խնդրում եմ լսեցէք և իմ պատասխանը, յետոյ ինչ ուզում էք արէք: Ձեզ եմ դիմում, ծերունիներ, որ շատ ապրել ու շատ բան էք տեսել, ուղիղն ասացէք. մեր երեւոյթն ա-

ռաջ հանգիստ ու խաղաղ էիք ապրում: Ձեր կեանքն ու գոյքը ապահովւած էր:

—Ի՞նչ ասենք: Ո՞ւմ բերանը կբռնէ, որ բան ասէ, պատասխանեց մի ծերունի, որի աչքերից գլորեցան աղի կայլակներ, և գիւ ու գլոր հոսելով ցօղեցին սպիտակ մուրուքը, որ ծխից ու կեղտից դեղնաւօն գոյն էր ստացել:

—Ի՞նչի «ի՞նչ ասենք»: Ո՞ւր է իմ աղջիկը, որին տանիցս փախցրեց բռնութեամբ այն գազան Սմօղինը և ամենքին հաւատացրեց, թէ աղջիկս իրեն կամքովն է թիւրքացել: Քսան տարի է անցել, դեռ ևս նրա հասցրած վերքը գլխիս վերայ բանում է, այս ասելով միւս ծերը՝ զայրացած բացեց գլուխը և ցոյց տւեց վերքը:

—Ի՞նչ էք լիշեցնում հին ցաւերս, սրտից մի խոր ակ քաշելով, մէջ ընկաւ երրորդը: Ո՞վ չգիտէ, որ հայի սիրուն կին ունենալը և ընտիր ձի ու եզ, գոմէշ կամ ուրիշ կենդանի պահելը իրենը համար մահ է պատճառում: Հայրերից ու պապերից այդպէս ենք լսել և մենք էլ այդպէս տեսել: Մէկ էլ տեսար թիւրքը կամ քիւրդը քեզ հիւր եկաւ, ի հարկէ ինքնակոչ ու բռնի: Դէ. հրամայում է, քեաֆիր գեալուռ, տանտիկնոջը ասա, հաց բերէ: Մեր բերանից կտրած՝ պահում ենք ու նրանց ենք ուտացնում, որ մեր օջախի սրբութիւնը պղծեն... Թշուառ պլևս չկարողացաւ շարունակել. որովհետեւ նրա բա-

ըրջական զրկանքի նկարագիրը անկարելի էր անել:

— Լսեցիր, տէրտէր, ոէս, ձեր հրեանների հոգեվար կեանքի մղկտոցը, որոնց պատճառը ոչ թէ մենք ենք, որ աշխատում ենք ամոքել, թեթևացնել բռնակալի անտանելի լուծը. այլ հայի աստուածը՝ կարմիր սուլթանը, որի համար ատելի են նրանք, որոնք ընդունակ են ազատ մտածելու:

— Մենք սուլթանին ի՞նչ փնաս ենք տալիս, որ նա մեզ այսպէս ուզում է ջնջել, հարցրեց ոէս Պէտօն:

— Կիրակոսը քո եղբայրդ էր. օձին ի՞նչ փնաս էր տւել, որ թունաւորելով սպանեց, ինչպէս դու պատմեցի մի քանի ժամ առաջ:

— Ոչ մի փնաս: Նա թունալի սողուն է: Իւր թոյնը պիտի թափէ նրա վերայ, ով որ պատահի:

— Օձը խորամանկ է. նա հասկանում է, որ ինքը զգւելի ու գարշելի արարած է: Գիտէ, որ իւր դաժան հայեացքով ատելի է ամենքին: Բացի փնասակար լինելուց, ոչ մի օգտակար գործ չէ կարող կատարել. հետևաբար և չի ակնկալում բարութիւն ոչ ոքից: Այդ այդպէս լինելով, նա իւր մէջ տածում է դառնութեան մահացուցիչ թոյն գէպի բոլոր կենդանիները, որոնց կարող է ատամ կտրացնել: Նրկրի իշխանները օձեր են:

— Այդ դու ես ասում: Բայց տես թէ ի՞նչ է գրում մեր ամենապատիւ սրբազան պատրիարքը: Այ, տպած էլ է. ես այդ կօնդակը ստացել եմ չորս օր առաջ Պէշքելիսայի վանքից, ասաց տէրտէրը ու գլխարկի ծալքերից հանելով մի թուղթ տւեց Նախօյին:

Նախօն հայեց միայն թւականին և կրկին յետ տւեց, ոչ մի կարեւորութիւն չտալով: Թըղթի իմաստը գիտէր վաղուց՝ փառափանելով հնազանդիլ «հայրախնամ Սուլթանին» և ակնկալել նրանից «գլթութեան շնորհ», որ ողջ մնան:

— Օձանման փոքրիկ սողուններ էլ կան, որոնց դուք անւանում էք խլէս, իսկ մենք՝ կարգացողներս՝ մողէս, պատասխանեց Նախօն. դրանց մի տեսակը եղանակի համեմատ իրենց գոյնը փոխում, կանաչ, կապոյտ և մոխրագոյն են դառնում. իսկ ամառւայ տապին բարձրանում են ծառերի վերայ և գորտի պէս կռկռում շոգից սաստիկ նեղւելով: Դրանք աւելի շատ կաճեն բարեբեր երկրներում, ու դառնում են ահաւոր վիշապներ: Գունափոխ լինող վիշապների կարկաչից պիտի փախչել և ոչ թէ ականջ դնել: Այսօր սուլթանական գորութիւնից ճնշւած իւր փափուկ տեղը մնալու համար այդպէս է գրում. իսկ վաղը, որ հանգամանքները փոխւին, իսկոյն ինքն էլ կփոխէ իւր գոյնը խլէսի նման. ուրիշ լեզու կբանեցնէ:

—Ապա ի՞նչ անենք, հում լսենք, հարցրեց մի երիտասարդ, որ ուշադրութեամբ լսում էր:

—Ամեն մարդ պարտաւոր է ինքը իւր անձը պաշտպանել ամեն պատահականութեան առաջ, իսկ ով որ չի ուզում լինել ինքնապաշտպան, նա չպիտի ապրի. նրան վիճակւած է ուրիշին կուլ գնալ գոյութեան կուլի մէջ:

—Շատ լաւ ես հրամայում, բայց ի՞նչով պաշտպանւինք, երբ մեզ մօտ դանակ անգամ չեն թողնում պահել:

—Երիտասարդ, առաջ արի, ասաց Նախօն: Ես հրամայող չեմ, այլ ընկերաբար խօսող: Խօսեցիր այօրւայ ինձ հետ պահած դէպքը:

—Այո, լսեցի:

—Հաւատում ես, որ բոլորովին ճիշտ է, որ ես մոլորացիկ էի ձեռքեր. զէնք չունէի, և յետոյ երեք զինւած քիւրդի սպանեցի ու նրանց թաւանածը յետ բերի:

—Ինչպէս չպիտի հաւատամ, քանի որ ամեն ինչ աչքի առաջն է:

—Հետեւիր այդ օրինակին:

—Պատրաստ եմ, հաստատակամութեամբ պատասխանեց երիտասարդը:—Դու մեր գիւղը պիտի աւերել տաս, բարկացած ասաց տէրտէրը:

—Աւելի լաւ է շուտ հեռանալ այստեղից քանի, որ ոստիկաններ չեն եկած քեզ բռնելու և մեզ

յաւիտեան բանտարկելու, խստութեամբ առաջարկեց ուսը:

—Հեռանայ էլ չենք ազատւի պատժից, խօսք խառնեց գղիւրը, քանի որ յիսնապետը իրեն երկու զինւորներով մեր սահմանի մէջն է սպանւած:

—Վերկաց, եղբայր, այս բոլեխ քո բերած թաւանի հետ այստեղից հեռացիր, կտրուկ կերպով ասաց տէրտէրը. չեմ ընդունում քո յետ բերած ոչ խաչերը, ոչ սկիհը և ոչ մի բան: Դրանք արդէն պղծւած են և դրանց յետ ընդունելով՝ հողով մարմնով ես էլ ու Ռէսն էլ կկորցւինք. լաւ է մենք կողոպտւինք ու սպանւինք, քանթէ կողոպտենք ու սպանենք ուրիշին:

—Այն հարսն էլ հետդ կտանես, աւելացրեց Ռէսը. մարդն էլ դեռ չէ մեռել, կարելի է առողջանայ: Է, այն երեք դիակը ինչ անենք, ինչ պատասխան տանք իշխանութեանը: Վայ մեզ, էլ փրկութիւն չկայ մեզ համար:

—Մենք էլ կգնանք հետը, ձայն տւին մի քանի երիտասարդ: Իսկ միւսների միտքը, որ պաշարւած էր տգիտութեան թանձր շամանդադով, բռնութեան անացուցիչ սարսափներից իսպառ անընդունակ էր դարձել մի բան որոշելու այդ նեղ օրում: Նրանք ապուշ-ապուշ նայում էին մերթ տէրտէրին ու Ռէսին և մերթ Նա-

խօսին: Կոնդակի միջի «հայրախնամ և գթութիւն» բառերը իբրև պատրանքի կայծեր ըողէական յոյսի նշոյլ էին տալիս նոցա խաւար հողիներին և ապա հանգչում էին անհետք, իսկ Նախօյի խօսքերը թէև վառում էին նրանց սիրտը վրէժի կրակով, որ ծածկւած էր ստրկութեան փոշով, սակայն բարոյական հովերի բացակայութեան պատճառով չէին կարող բորբոքում առաջ բերել:

Նախօն ժողովից դուրս գալիս արդէն արևը մայրը մտնելու վերայ էր: Շտապով մտաւ իւր ազատած կնոջ տունը. տեսաւ որ նրա ամուսնու վէրքը թէև խոր է, բայց վտանգաւոր չէ: Վիրաբուժութեան արհեստի մէջ բաւական վարժւել էր տարիների ընթացքում թէ վէրք տալ ու առնելով և թէ վէրքեր կապելով: Հասկացաւ, որ կարող է հետները գալ: Խնամքով կապեց վէրքը. դրեց ձիուն և մի քանի ուղեկիցների հետ զնացին նրանց մօտ, որոնք սպասում էին սովալլուկ:

—Նանէ, Նանէ, տես քու փեսան ինչ կըտրիչ ի: Անգէն գացեց, գէնքով եկաւ, հետի գացեց, ձիով եկաւ, մըղի լը բօլմ խաց բերաւ, ճամբխու ընկեր—քեարվան բերաւ: Մարօն աչպէս անելով՝ ուրախ ուրախ փարւեցաւ իւր մօր պարանոցովը:

Նարեկայ Վանքում պատսպարւածները արդէն ճանապարհ ընկնելով գնում էին դէպի պարսկահայաստան: Որքան կարելի էր նըրանք աշխատում էին գալ դէպի արևելահիւսիսային կողմը, որովհետև գիտէին, որ այդ կողմերը աւելի քիչ էր քիւրդ տարրը քան թէ ուղիղ գծի վերայ, որ տանում էր Պարսկաստան:

Աղամայ մութը դեռ նոր էր վերջացել և արշալոյսը նոր էր սկսել գունաւորել երկնքի արևելեան կամարը, երբ նոքա հասան Այնթափ, նախկին Շահապիվան քաղաքը, ուր ազգային ժողովը Ղևոնդեանց և Վարդանանց նախաձեռնութեամբ գրեց հռչակաւոր պատասխանը Յագ-կերտ Բ.—ի ահարկու հրովարտակի հանդէպ: Խոր ձորի միջով հոսում էր կարկաչանոս փտակը, որի սառն ջրով յագեցան մեր փախստականները, որոնք կենդանի նահատակներ էին. ամբողջ գիշերը ճանապարհ էին զնացել ծաւաւ ու քաղցած, բորիկ ոտով ու բեռնաւորած. մայրերը փոքր զաւակներին էին շալակել, իսկ հայրերը մի քանի «չուլ ու փալաս», եթէ մնացել էր կամ թէ որ չէ՝ ծերունի ծնողներին էին օգնում շուտ տեղ հասնելու համար: Այժմ պէտք է հանգստանային այդ ձորի այրերի ու փապարների մէջ

պահելով և հայ գիւղերից գաղտնի պաշար
ձեռք բերելով, շարունակէին իրենց ճանապարհը,
երբ մութը գետին էր ընկնում երեկոյեան ա-
րևը մայր մտնելուց յետոյ: Տեսարանը աղետ-
լով էր: Անյուսուկեան կնիքը խորապէս դրոշ-
մած էր բոլորի գունատ ու թալկացած դէմքե-
րի վերայ: Շատերը կորցրած լինելով իրենց ա-
նուշիկ գաւաղներին, ծնողներին, քոյր եղբայր-
ներին ու սիրելի ամուսիններին, կոծում էին
դառնազին, ողբում էին անմխիթար բնաւ չմտա-
ծելով իրենց անձերի մասին, որ դրէ թէ ողջ
ողջ մեռել էին դարձել: Աշնանային ցուրտ գի-
շերը մինչև լոյս բոբիկ ոտքով քայլել էին եղիա-
մի վերայով այն ևս քաղցած ու ծարաւ, սրտերը
լցւած դառն կսկիծով և հոգիները լքած ան ու
երկիւղով՝ ամեն մի քար ու թուփ տեսնելիս
մթութեան մէջ սարսափահար էին լինում, կար-
ծելով՝ թէ էլի քիւրդերն են, որ պիտի յարձակւին
սպանելու ու կողոպտելու, որովհետև աչքերը
վախեցել էին շարունակ տեսած սպանութիւնից
և մտքերը խանգարւել, կորցրել էին առողջ ու լուրջ
դատելու ընդունակութիւնը: Մինչև այդ տեղ
հասնելը մի քանի անգամ ենթարկւել էին հրո-
սակների յարձակումներին: Գաղթողներից շա-
տերը կամ ընկած էին նրանց ձեռքից կամ գերի
տարւել և կամ կողոպտուել:

Ակնցի Յարօյի հարս Գոհարը, որ մի հրաշ-

քով ազատւել էր յափշտակողներից իւր պսակի
շորերի կապոցի հետ, նստել էր այդ միջոցին
մի քարի տակ գետակի եզերքին և կապոցը բա-
նալով նայում էր նրա վերայ ու լաց լինում
դառն արցունքով: Նա ճնշւած, ցածր ձայնով
ձայնակցում էր առաւօտեան մեղմիկ գեփիւռի
սառն շնկշնկոցին ու գետակի միապաղաղ կար-
կաչասան հոսանքին: Թէ գեփիւռի ցուրտ հնչիւ-
նը և թէ ջրի պաղութիւնը մեղմանում, բարե-
խառն էին դառնում Գոհարի տոչորած ու սի-
ւակէզ սրտից բղխած ողբաձայն երգի ջերմագին
հնչիւնից. և այսպիսով մի ներդաշնակութիւն էր
կազմում կարող տարերքի ու բնութեան խորթ որ
դու, տառապեալ հայունու մէջ, ի հարկէ զրկւա-
ծի ու թոյլի գիշոգութեամբ գլուխ գալով այդ:
Եւ նա երգում էր.

— Ա՛խ, Մկօ ջան, մըռնիմ քըզի

Տիւն կլիշէս մկա մըզի:

Ես չըմ գինայ, իմալ էնեմ,

էրկհոգիսը (յղի) եմ, շւարել եմ...

Վուսնիս, սև դարձաւ իմ ալ վալան.

Թէրմաշ քնաց դութնի կապան,

էլ չըմ խաքնիմ չուր օր մահւան.

Ընծիկ սառ, սև խողն ի արժան:

Ես չըմ գինայ, իմալ էնեմ,

— Էրկհոգիսը եմ, շւարել եմ:

Իմ Մկօն էր կտրիչ, ասլան.

Ձարկաւ փիտցուց չորս-խինգ գազան.

Ինքը մեռաւ քաջի լուման (նման):

Վուճիս, քու խոգուն ըլիմ դուրբան:

Ես չըմ գինայ, իմալ էնեմ,

էրկհոգիսք եմ, շարեւ եմ:

Երգը վերջացնելուց յետոյ Գոհարը նստած տեղը մի քար առաւ, որ իւր կեանքից թանկագին համարւած հանդերձները քարի տակը դնելով ծեծէր ոչնչացնէր և ձգէր ջուրը, և ապա ինքն էլ ընկնէր քարից դէպի խոր ձորը ու վերջ տար կեանքին: Այդ միջոցին ցնծալով խաղաց մանուկը որովայնի մէջ. քարը վայր ընկաւ ձեռքիցը: Հալ ու մաշ եղած երեսը կարծես ծածկւեցաւ թառամած վարդի գոյն շղարշով: Նրա միտքը իսկոյն փոխւեցաւ: Մայրական անդրանիկ սիրոյ քաղցրութիւնը համակեց ամբողջ էութիւնը: Յոյսի մի աղօտ նշույլ փարատեց մըտքից այն մռայլը, որի մէջ ինքնասպանութեան խորհուրդ էր խորհում: Յանկացաւ ապրել միայն մայր դառնալու համար, որ սիրելի ամուսնու չիշատակը աշխարհի երեսից չկորցւի, և պահ մի մոռանալով իւր կրած բոլոր վշտերն ու զրկանքները՝ հաճոյական երևակայութեան մէջ ընկաւ: Նա ալ վալան երկու ձեռքով բռնած ծալելով ծալծլելով չափում էր աչքովն, թէ դրանից ինչ կարելի է պատրաստել ապագայ

գաւակի համար, և մտածում էր. եթէ աղջիկ լինի, նրա համար կարող է դուրս գալ այդ կըտորից մի թաշկինակ գլուխը կապելու համար և մի հատ էլ շրջագգեստ: Իսկ թէ տղայ լինի, կկարէ նրա համար մի արխալուխ (բաճկոն) և մի անդրավարտիկ: Հոգեգմայլութեամբ դիտում էր պաշտելի առարկաներին, աչքերը փոփոխակի սեւեւում էին երբեմն ձեռքերում բռնած վալայի և երբեմն վզնոցի վերայ, որոնք դրած էին իւր առաջ բացւած կապոցի մէջ:

— Գոհար, ի՞նչ կանես, յանկարծ մի առնական ձայն սթափեցրեց նրան քաղցր երազանքներից:

— Վայ, Նախօ, տիւն իս, մըռնիմ բզի, ապաց և սկսեց երեսայի պէս լալ, ճիգ թափելով ոտքի ելնելու համար, բայց յաստիկ յուզմունքից չկարողացաւ հստած տեղից վեր կենալ:

— Մի լար, լացի ժամանակ չէ, ամեն բան անցաւ գնաց, ժողովիր այդ բաները, ել, երթանք միւսների մօտ:

— Նախօ, գինաս, Մկօլիս սպանին, ապաց լալահառաչ ձայնով:

— Գիտեմ, գիտեմ, ել, երթանք և, օգնեց նրան վեր կենալու:

— Կեսուր, կեսարս, տալս սպանիւի ին:

— Ձէ, նրանք բոլորն էլ կենդանի են և ապահով. ես եկայ որ քեզ էլ նրանց մօտ տանեմ:

Մի տափարակ հովտում փուլած էին բազմաթիւ վրաններ, որոնց մէջ երեք վրան կար, որ իրար մօտ էին դարկած և աչքի էին ընկնում իրենց մեծութեամբն ու գեղեցկութեամբը։ Այդ վրաններից մէկի մէջ փուլած էին թանկագին՝ գորգեր և փափուկ դօշակներ, որոնք ծածկւած էին մետաքսեայ ընտիր պաստառներով։ Դօշակներից մէկի վերայ նստած էր մի 45 ամեայ տղամարդ։ Նոր սափրած երեսը դժգոյն էր, թուում էր, թէ երկարատե հիւանդութիւնից նոր էր ապաքինւել։ Նարգիլէի երկար փողը ձախ ձեռքով բռնած, ծխում էր ագահութեամբ, իսկ աջ ձեռքով զանազան շարժումներ էր անում օդի մէջ. մերթ վեր էր բարձրացնում, մերթ աջ ու ձախ կողմերն էր պարզում և ապա վախ՝ վրիթելով գլխի ետևից տարաւ ծոծրակի վրայով և բռնեց ձախ ախանջը։

—Ձէ, վնասւած չէ, ասաց ինքն իրան։

Նստած տեղից վերկացաւ, վար առաւ վրանի մէջ տեղի սիւնից կախած կեռ թուրը, կապեց վրան. հանեց սուրը պատեանից և սկսեց զանազան ձևի մարզանք կատարել և ինքնագոհ սրտով պատեանի մէջ դրեց և դարձեալ նրստաւ իւր տեղը՝ թուրը վրան կապած։

—Աղա, ես քո ղուլն եմ, ներս մտնելով ասաց մի երիտասարդ և ընկաւ նրա ոտքը։ Երախտագիտութեան արցունքը աչքերին խլեց ձեռքը և դնելով իւր շրթունքներին համբուրեց, բայց նստողը թոյլ չտալով, հրամայեց կանգնել։

—Խնդր, այդ դձեռ ես։

—Հա, Աղա, քո ղուլն եմ, եկալ որ Ռէս Յարօյի ընտանիքի-մեռածների թէ կենդանիների կողմից սրտագին և հոգեբուղի շնորհակալութիւն յայտնեմ քեզ, որ թանկագին կեանքդ չխնայեցիր զոհ բերել նրանց պաշտպանելու համար։

—Խնդր, ես քեզ մեռած էի կարծում։ Դու ամենքից առաջ վայր ընկար պատերազմի դաշտում, ի՞նչպէս եղաւ, որ ողջ մնացիր և մինչև հիմա ուրտեղ էիր, երախտիքի ժպիտը երեսին հարցրեց աղան։

Խնդրը հարցերին պատասխանելով, համառօտ պատմեց Նարեկայ վանքում պատսպարւիլը և աւելացրեց։

—Աղա, թէեւ իմ վէրքը ծանր էր, բայց ես աւելի քո ցաւովն էի տանջւում, քան թէ իմ։ Մեզ նման մարդիկը պէտք է միշտ պատրաստ լինին անձնագոհ լինելու քեզ պէս վեհանձն աղային։

—Խնդր, թող դրանք։ Ի՞նչ լուր ունես Յարօ քիրվայի մասին։

—Ուէս Յարօն իրեն հօր, կնոջ, Մարանի և մի քանիսներ ի հետ հասել է Պարսկաստան ապահով տեղ, միւս ողջ ֆաշիստներն էլ այժմ ճանապարհին են և գնում են, որ միանան նրանց, դեռ մինչև հիմա նրանցից սպանւած ու փախցրած են 21 հոգի:

—Օ՛յ, շատ մեծ կորուստ է: Այդքանն էլ այն գիշերւայ կուր մէջ մեռան, հարցրեց աղանցաւալի ձայնով:

—Ձէ, այդ կուրն նրանցից 8 հոգի մեռան և երկուսին էլ փախցրին. իսկ յետոյ Նարեկայ վանքից որ դուրս եկանք, Զըլլըքանցի Սատօն իւր լամկի արեան վրէժը առնելու համար յարձակեցաւ մեր վերայ, այս անգամ աւելի և աւելի մեծ բազմութեամբ. մի քանի հայդուկներ էլ մեզ օգնութեան հասան. լաւ դիմադրեցինք, զարկինք, զարկանք մինչև մութն ընկնիլը. նրանք թողին փախան, մենք էլ մեր ճանապարհը շարունակեցինք:

Աղան լսելով Խնդրի պատմութիւնը՝ դողը ջանն ընկաւ. շղերը ցնցւում էին ներքին յուզմունքից. ուզում էր իսկոյն վերկենալ, առանց աջ ու ձախ նայելու իւր բոլոր մարդկանցով գրոհ տալով յարձակւիլ իւր թշնամի Զըլլըքանցիներ ղերայ կամ ջնջել կամ ջնջել իսպառ: Կատաղութիւնից ատամները կրճտացնում էր. աչքերը վրիժառութեան կրակով բորբոքւում

էին, սիրտը ուժգին բաբախում էր բարկութիւնից. կամենալով մի քիչ ինքն իրան ժողովել՝ նարգիլէի փողը ձեռքն առաւ և սկսեց ծխել: Թմրեցուցիչ թամբաբուն (ծխախոտ) օգնեց նրան. բարկութիւնը մի քիչ մեղմացաւ, և ապա հարցրեց:

—Դու ինչից գետես, որ Յարօ քերվան Պարսկաստան հասաւ:

—Նրա փեսան, Մարօյի նշանածը՝ Նախօն, որ նրան տարել այնտեղ էր հասցրել, դարձաւ եկաւ. նա պատմեց:

—Նախօն հիմա ռրտեղ է:

—Գաղթականների մօտ, Այնթափի ձորն է:

Աղան ձեռքերը ծափ տւեց: Վրանի մուտքում երևեցաւ մի տարիքով կին և կանգնած սպասեց հրամանի:

—Գնա, ասա Հասօյին ու Ապտօյին. թող իմ քեահէլ (ընտիր նժուղ) Քօլօզը թամբեն, ընտիր զէնքերս պատրաստեն և իրանք էլ պատրաստւին, թող ոչ ոք չիմանայ իմ գնալս և չըհետաքրքրւի, թէ ուր եմ գնալու, և ապա դառնալով հարցրեց Խրզօյին:

—Դու ձի ունի՞ս:

—Աղա, ինձ ձի պէտք չէ:

Աղան մեզ ծանօթ Միլանցիներ ջեղապետ Բրօ-Աղան էր, որ նոր էր առողջացել ուսի ստացած վէրքից, և պատրաստւում էր գնալ իւր

քիրվա Յարօյի ընտանիքի մնացորդներին ճանապարհելու դէպի Պարսկաստան:

ԺԱ.

Դէրիբի Ս. Աստուածածնայ վանքի զանգերի երկնահրաւէր ղողանչիւնը կոչում էր նոյն վանքի նորահառոյց պարսպների պաշտպանութեանը ապաւինած գաղթական հայերին առաւօտեան օրհներգութեամբ փառաւորել անխմալիւ և անգոյ Սրարչին. և իւրեանց սասանած մտքերից կոտրւած սրտերի ախն ու վախը վեր առաքել դէպի գաղտնեաց տեսողը: Բոլորը շտապեցին եկեղեցի և յորդառատ արցունքով ողողում էին խոնավ յատակը, երեսները գետնին քսելով աղօթում էին, որ գերագոյն էակը մի սքանչելի հրաշքով թեթևացնէ իրենց վիճակած զարհուրելի տանջանքը: Միայն Մարանն էր, Նախօյի նշանածը, որ չգնաց աղօթելու Աստծուն: Նա միայնակ նստած ցուրտ ու խոնավ խցում մտածում էր, իւր ազատարար աստծուն էր աղօթում, իւր պաշտելի Նախօյի համար էր տանջւում: Մարանը գլխին դրել էր մի ֆինս ֆէս, որ սովորաբար գործ են ածում տաճկահայաստանում: Սև մազերի բազմաթիւ գանգրածալը հիւսերը անհոգ ու խճճւած՝ պարանոցի վրայից թափւելով, ծածկել էին վայելուչ թիկունքը

և մասամբ փուել նստած տեղը խոտերի վերայ: Գործիկ խոպոպիկները ընկել էին ճակատի և գունատ ալտերի վերայ. պարանոցից կախ էր արած կարմիր մարջանէ (հուլունի) վզնոցը արծաթեայ ոսկեջրած խաչով: Երեսը չունէր այն փալլը, որով փալլում էր նա, երբ տեսանք «ծրուարտի դարին»՝ քաղելիս, կամ պարտիզում Նախօյին սպասելիս գաղթելու օրը: Նրա կեանքի տաան ութ դարունը թէև նոր էր դեռ բոլորել, բայց դրաւիչ գեղեցկութիւնը փոքր ինչ տեղի էր տալիս թախծալի յուսահատութեան. քնքոյշ դէմքի սպիտակափառ կարմրութիւնը երկարատև, դաժանելի ճանապարհորդութեան ժամանակ ցրտից խամրել, գորշագոյն էր դառել, սակայն անուամենայնիւ իւր տեսքը կրում էր մատաղ կուսութեան սրբազան կնիքը. գողտրիկ և չքնաղ իրանի վերայ հագել էր հասարակ կարմիր շիլա (կտաւ) շապիկ, որ իջնում էր մինչև սրունքները և նրա վրայից էլ արխայուխ, որ հասնում էր ծնոցները: Հարուստ կրծքին կապել էր կրծկալ և ձեռքերը դրել էր կրծկալի տակը: Յածր ու նեղլիկ խուցը դատարկ էր. միայն մի անկիւնում փռած էր երեք խուրձ խոտ, որի մի կողմը դրած էր մի փալաս, որ գիշերները ծառայում էր նրանց ընտանիքին, իրեն, ծնողներին ու պապին իբրև վերմակ. իսկ միւս անկիւնում դրած էր ջրով լի մի սափոր և մի ջրածիկ էլ

մօտը: Աշնանային արևի առաջին ճառագայթը սառն օդի միջից անցնելով ներս էր թափւում փոքրիկ լուսամուտից, որ բացւած էր դէպի հինաւուրց տաճարը: Սևորակ աչքերը երկար թերթերունքների տակից մտախոհ նայում էին դէպի դուրս, ուր միայն տեսնում էր նա վանքի հոյակապ շինութիւնը: Նայում էր անթարթ՝ շլինքը ծռած, տխուր ու տրտում: Արցունքի խոշոր կաթիլները գլորւում, ընկնում էին այտերի վերայ ու կանգնում թշերի փոսիկների մէջ: Ինչպէս երաշտից թոյրն ու բոլոր նւագած կարմիր վարդի կոկոնների մէջ առաւօտեան ցօղի ջինջ կաթիլները արեգակի ճառագայթների հանդէպ հոգեզմալ տեսարան են ներկայացնում, երկներանգ գոյնով ու հոտով լցնելով օդը և ակնապարար հաճութիւն պատճառելով տեսնողին, այնպէս էլ կուսական խանդաւառ սրտից հոսած ջերմ ու աղի շոգին թէ ցօղելով աննենգ աչքերը, վարիջնի ողողէ անմեղութեան տիպար հմայիչ երեսը, քաղցր հանգստութիւն կպարգևէ վրդոված մտքին, և հով ու զովութիւն կտալ տոչորւած սրտին: Արցունքը կարծես թեթևացրեց նրա անտանելի ցաւերի ծանրութիւնը, սրբեց աչքերը և քիչ խաղաղւելուց չետոյ ինքն իրեն մտածում էր, ի հարկէ, իւր Նախօյի մասին: Ով տեսնէր նրան այդ ցաւալի դրութեամբ, անշուշտ պիտի կարեկցութիւն ու գութ շարժէր: Նրա

խելքն ու միտքը թռել գնացել էր հեռու, շատ հեռու դէպի իւր ծննդավայրը՝ Սկանց գիւղը: Սրտամորմոք լիշում էր անցած գնացածը, կորցրած երջանկութիւնը, կարծես մարդկային վըշտի Ովկիանոսն էր անց կացել նրա գլխովը. երբ տեսնում էր, որ իրեն ամեն արտայայտած հայեացքն ու շարժւածքը օրինակ էին դառնում բոլոր հասակակից աղջիկներին. ամենքը երանութիւն էին տալիս իրեն, որ այնպէս հոյակապ ընտանիքի աղջիկ էր և Նախօյի նման կտրիչ տղամարդի նշանածը. իսկ այժմ ի՞նչ էր:—Մի անտուն, անտեղ մուրացկանի դաւակ, օրական հացի կարօտ թափառաշրջիկ, որ կիսամերկ ու քաղցած դռնէ դուռ է ընկնում մի պատառ հաց մուրալու համար: Բայց որքան հալածանք ու խայտառակութիւն է գալիս իւր գլուխը: Դեռ երեկ մօրը հետ գնացել էր այդ վանքի մերձակայ գիւղը հաց ուզելու. որքան անպատիւ խօսքեր լսեց ապառաժ քարի պէս սիրտ ունեցող հայերից. մէկը դուռը հետ դնելով, չէր թողնում տուն մտնելու, կասես թէ ինքն ու մայրը գրող ման ածող լինեն, որոնց առաջ դռները փակում են. միւսը «Աստուած տայ, Աստուած տայ, գնացէք», ասելով, չի թողնում, որ դռան շեմքին մօտենան. երրորդը մի մանկահասակ կին՝ ամօթն ու գութը կորցրած, ասում էր. «Իմ մարդիս կինը խօսմ չէք,

որ նրա աշխատանքից ձեզ բաժին տամ)»։ Հոր-
ւորդը մի երիտասարդ լպիրշ հայեացքով դար-
շելի առաջարկութիւն է անում, իսկ փողոցում
անխիղճ մարդկանց չար դաւակները շներով են
հալածում։ Այս, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մարդիկ այդպէս
անսիրտ են, մեղմօրէն մըմնջում էր նա ինքն
իրեն, ինչո՞ւ իրենց ցաւովը ոչ ոք չի տանջւի
բացի իրանցից և ինչո՞ւ ապա ինքն միշտ կարե-
կից ու զթած էր դէպի օտարական պանդուխ-
տը, ողորմած՝ աղքատ մուրացկանին, չէ որ իրենց
շէն տունը դիմողներին ինքը իւր բաժինն էր
ծածուկ տալիս նրանց՝ տանեցոնց տւածից շու-
քաղցրութեամբ և սիրալիր մտերմութեամբ
խօսում էր նրանց հետ՝ հետաքրքիր լինելով,
իմանում էր նրանց դժբաղտութեան պատճառը։
Այժմ ամեն բան հակառակ է իւր արածին ու
տեսածին։ Այդ յուսահատութեան անդունդից
նրան հանեց իւր միակ յոյսը՝ սրտով սիրած
Նախօյին միտք բերելը, բայց նա էլ այժմ գնա-
ցել է հրի ու սրի բերան, ընկել է արիւն ծո-
վերի մէջ, ով գիտէ կենդանի կը դառնայ, թէ
ոչ, և անձնատուր եղած արիւնոտ մտքերին,
լսում էր եկեղեցում կատարւած ժամերգու-
թեան ձայնը, որ խիստ ներգործում էր նրա
մտքի ու հոգու վերայ։ Երգեցողութեան քաղց-
րալուր եղանակը յուզում էր նրա անբիծ սիրտը,
որ պահ մի մոռանալով իւր կրած ծով վշտերի

անհունութիւնը, հոգու թռիչքով կուգէր սա-
ւառնել ագատ, սլանալ հեռու այդ մահացուցիչ
մթնոլորդից, ուր իրեն վիճակւած էր շնչել
դառնութեամբ լցւած։ Նա չկարողացաւ որոշել,
թէ իւր հոգու այս սրբազան զգացումը ար-
դեօք կրօնական ջերմեռանդութեան արդիւնք էր,
թէ երգեցողութեան հետևանք կամ թէ իր և Նախօյի
բուռն սիրոյն արգասիքն էր։

Օրը կիրակի էր։ Վանքի Վանահայր Գէորգ
վարդապետը, որ մի երիտասարդ գաղափարա-
կան անձնաւորութիւն էր, տաճկահայաստանի
սահմանագլխի մօտ պարսկահայաստանի հողի
վերայ գտնւող այդ վանքը աւերակ վիճակիւ
շէն դրութեան վերածելով, ուխտել էր ամբողջ
կեանքը նւիրել թշուառներին մխիթարելու, հա-
լածւածներին ասպնջական լինելու, նրանց վըշ-
տերն ու ցաւերը սփոփելով։ Այդ օրը նա կա-
մեցել էր մի ընդհանուր սեղանով պատւել հայ-
րենի երկրից տարագիր եղած խղճալիներին և
նրանց մի քիչ մխիթարել հոգեշահ խօսքերով։
Պատարագից լետոյ հրաւիրեց բոլոր աջատեղ
գտնւած գաղթականներին, որոնց մէջ, բացի
Սուկաւէտ լեռն ապաստանողներից, կային և ու-
րիշ շատ գաղթականներ, որոնք նոյնպէս այդ
տեղ էին պատսպարան գտել։ Սեղանը խիստ
պարզ էր. իւրաքանչիւր երեք մարդին մի ա-
ման կերակուր և մի մի կտոր հաց, Կանանց

համար առանձին սեղան էր ձգած գետնի վերայ և տղամարդկանց համար առանձին, ուր միայն մի սեղան կար փոքրիկ և հինգ հասարակ աթոռ դրած նրա շուրջը: Վարդապետը այդ սեղանի մօտ նստելով, իրեն սեղանակից արեց ծերերին ու պատւաւորներին: Նրա աջ կողմը նստել էր ծերունագարդ Ռէս Մրդօն: Հիւրնկալը որդիական ակնածութեամբ և հոգատարութեամբ իւր համեղ պատառները տալիս էր Ռէս Մրդօյին ասելով.

—Սբօ, ան, այս պատառը փափուկ է, կեր. դու ծեր ես, քո ատամները պինդ բան չեն կարող ծամելով մանրել:

Տառապեալ ծերունին դողդոջիւն ձեռքերով առնում էր պատառը և տանում ատամնազուրկ բերանը դնելով, լամլամում էր խտրեքներով ու կուլ տալիս. և պահ մի անհուն վշտերը մոռացած մարդասէր վարդապետի սեղանի վերայ, ուրախութեան ու երախտագիտութեան արցունքը աչքերին ասում էր հեկեկալով.

—Խաչր սուրբ, մըկայ քու կարգին մըռնիմ, տիւն գիմ վերջին օրեր քեաղցրացրիր. չուրի խիմա կուզէի օրթայ շուտ մը մըռնիմ, ամա չէ, կեանք անուշ ի: Մարանիս թագ ու պսակ լը կուզիմ տեսնել, Նախօն լաւ տղայ ի:

—Սյդ հեշտ է. նրանց կպսակեմ, երբ Նա-

խօն ձեր ընտանիքի միւս անդամներին էլ կբերէ այստեղ:

—Խաչր սուրբ ջան, մատաղ ըլլիմ քու աջին:

Ոգելից ըմպելիքի փոխարէն սեղանի վերայ դրած էր ջրով լի մի հուրան (գրաւինկա) և մի բաժակ: Գէորգ վարդապետը բաժակը ջուր լցնելով առաւ ձեռքը, կանգնեցաւ և սկսեց ազդու ձայնով ասել.

—«Սիրելի եղբայրներ և պատւական քոյրեր, չեմ կարող գտնել մի երկու խօսք, որ ձեզ մխիթարեմ, քանի որ տեսնում եմ, թէ դուք աւելի նիւթական մխիթարութեան էք կարօտ քան թէ բարոյական: Դուք ինձ մօտ ափսոսանք մեծ ու բարձր էք երևում և այնքան քաջ ու առաքինի, որ ես ամաչում եմ ձեզանից: Դուք ձեր ազգային կրօնը սուրբ պահելու համար ամեն ինչ-տուն, տեղ, մալ, ոչխար, թողել էք, և ձեր անձն անգամ չէք խնայել հայրենիքի համար զոհ բերելու. գիտեմ ձեզանից շատերը կորցրել են իրենց սիրելիներին ու հարազատներին, որոնց կէսը բռնակալի սրիցն է ընկել և կէսն էլ գերութեան մէջ տանջւում է չլսած ու չտեսած չարչարանքներով. դուք արդէն կենդանի նահատակներ էք, և արժանաւոր ժառանգ այն մարտիրոսներին և սուրբ վկաներին, որոնց վարդապոյն անմեղ արիւնով ողողւած է հայաս-

տանեայց աշխարհի ամեն մի քարը: Մեր պապերի հաւատը զարհուրեցրել է ամենաանգութ բռնակալներին: Երբ խօսքը ազգային նւիրական սրբութեանն էր վերաբերում, մեր հայ ազգը իւրեան յատուկ նշանաբանով պատասխանել է արիւնարբու բռնակալներին. «Քո թուրդ և մեր պարանոցը, քեզանից տանջանք և մեզանից յանձըն առնել»: Այս երկիրը, ուր դուք այժմ պատըսպարւում էք մահից ազատւելու, մի ժամանակ ձեր երկրի պէս հաւատի համար կոտորում, ջարդում էին մեր նախնիքներին: Այստեղ եղաւ այն մեծ պատերազմը, որի մէջ սուրբ զօրավար Վարդանը՝ կարմիր Վարդանը 1036 քաջ ընկերներով ընկաւ հաւատի համար թշնամու սրից: Նրանց կանայքը թողին, հեռացան իրենց փառաւոր տներից և ձեզ նման, պատւական քոյրեր, իրենց հաւատին հաստատ մնալու համար, լաւ համարեցին անապատների մէջ ապրել և խոտեղէն կերակուրներով սնունդ առնել քան թէ հանգստութիւն վայելել ուրացութեամբ: Հայ կինը հերոսուհի է և միշտ հաւատարիմ ընկեր իւր ամուսնուն. նրանք համարձակ կկանգնեն իրենց մարդկանց հետ միասին մահաւոր սպառնալիքի հանդէպ, կմեռնեն միասին միայն բարոյական յաղթանակը տանելու համար: Այնօրւանից մինչև հիմա անցել է 1550 տարի և դեռ հայ ժողովուրդը պարծանքով ու պատկա-

ռանքով է յիշում ազգի համար նահատակող եղբայրներին ու քոյրերին, որոնք անմահացել են և անմահ կմնան, քանի որ երկրի երեսին հայ անունն է հնչւում: Կգայ ժամանակ և ձեր անունն էլ անմոռաց կյիշւի երախտագէտ շրթութուններով: Դուք ձեր մահովն անմահացնում էք հայոց ազգի անունը: Դուք արհամարհեցիք բռնութեան խաւարը կենդանարար լուսով: Ձեր կեանքը լոյս է, և լոյս ու յոյս պիտի սփռէ գալող սերնդի վերայ:

Ձգում եմ մեզ նման մթութիւն սիրողը անարժան է ձեզ պէս պայծառ հոգիների շրջանում գտնւելու: Մենք, դատարկաբան հոգեւորականներս, չենք կարող առաքինի ժողովրդին հովիւ լինել, հովիւ, որ միայն իւր անձն է արածացնում փոխանակ հօտի համար զոհւելու: Մեր սեացած հոգին անխաղասէր է: Մենք խռովութիւն ձգելով՝ ջլատում ենք ազգի միութեան կապը: Հաւատի սիրով կապւած ժողովրդին հովիւ լինելու արժանի էին միայն Ղևոնդեանք՝ խաչը ձեռքերում բռնած. բայց աւանդ, չկայ այն աջը, որ բռնէ խաչը: Խնդրում եմ, թող տւէք խմել ձեր կենացը»:

Գէորգ վարդապետը թող մնայ այստեղ իւր հոգեւորիչ խօսքերով մի քիչ ոգի ներշնչէ դիակնացած գաղթականներին, որոնց լեզուն ու բնասրբութիւնը նա շատ լաւ էր ուսումնասիրել,

տարիներ ընթացքում թափառելով նրանց մէջ, իսկ մենք մտնենք դարձեալ արիւնքների տաճկահայաստան Ռէս Մրդոյի տանեցոնց ֆնացորդը բերելու Նախօյի և նորա ընկերների հետ:

ԺԲ.

Այնթափի ձորը թէև աֆրան խոր չէր, բայց լիքն էր ահագին ժայռերով և մթին այրերով ու փապարներով, ուր ցերեկը պատապարել էին մեր փախստականները գիշերւայ տաժանակիր ճանապարհորդութիւնից վաստակած: Տղայքը, ծերերն ու կանայքը հարգատանում էին, իսկ տղամարդկանցից մի քանի հոգի հերթով հսկում էին քարերի տակից, որ դիտեն դրսից գալող թշնամիների շարժումը և հարկ եղած ժամանակ պաշտպանեն գաղթականներին նրանց յարձակումներից: Երկու հոգի Սբրոյի հետ գնացել էին, որ տեսնեն և լաւ իմանան այն ճանապարհը, որ պիտի գնային այդ երեկոյ, երբ մութն ընկնէր գետին. երեք-չորս հոգի էլ գնացել էին հաց բերելու: Խրդօն, ինչպէս տեսանք, շտապել էր Բրօ-Աղալին տեսութիւն գնալու:

Արտաքուստ նայելով՝ բոլորովին խաղաղ էր ձորը, կարծես ոչ ոք չկար այնտեղ. չէր լըսւում ոչ մի կենդանի ձայն, միայն ջրի միապաղաղ քչքչոցն էր, որ ներդաշնակութեամբ հնչում էր

խորին լուսթեան մէջ և մերթ ընդ մերթ այդ ամայութիւնը լցւում էր չարագուշակ թռչունների կռուոցովն ու վայրենովը:

Մի տեղ փապարում ստնտու կանայք ցամաքած ծծերը դրել էին երեխաների բերանները, որ չլան, ձայն չհանեն: Քաղցած երեխան, երբ ծծելուց յոգնելով, զգում էր, որ դեռ փորը ոչինչ չէ գնացել, թառամած շամամի նման ծծի պտուկը բերանից հանելով, ահաբեկու աչքերով նայում էր մօր երեսին: Նորածին մարդի այդ հայեացքը լիքն էր սոսկալի անէծքով և ծանր նախատինքով. անիծում էր զազանալին բռնութիւնը, նախատում, արհամարհում էր այս բռնութիւնը քսամների մոլեգնութեան հասցնողների, և նրանց, որոնք տեսնում էին այս մարդախոշոր զազանութիւնը և հեռից ծաղր էին անում փոխանակ գթութիւն ու կարեկցութիւն ցոյց տալու: Թուլացած մայրը զարհուրելով անուշիկ գաւակի անեղ նայածքից՝ բռնում էր մահւան արհաւերքով: Միւս տեղ մի մայր տսեղի սուր ծալքով հանում էր 6—7 տարեկան որդու մերկ ոտքերից այն փշերը, որ գիշերային ճանապարհորդութեան ժամանակ մացառների միջով անցնելիս՝ խրել, մնացել էին մանուկի փափուկ մսի մէջ և խիստ տանջանք էին պատճառում անմեղին: Երբորդը, որ ծնգի վերայ քնացրել էր իւր փոքրիկ, սիրուն աղջկանը՝ ձեռ.

քով շոյում էր անգիտակցաբար նրա գողտրիկ գլուխը՝ որպէս թէ միջատներ գտնելու համար, բայց համայն էութեմբ անձնատուր եղած տանջող մտքերին՝ ծանր, հազիւ լսելի ձայնով մեկամաղձոտ դնդնում էր մի ինչ որ երգ իւր կորած կամ սպանած սիրելի ամուսնու մասին: Դրանք ամեն մի զգայուն մարդի համար թւում էին մի մի սրբութիւններ, մի մի անբիծ ողջակէզներ, որ դուել էին արիւնսաներկ հայրենիքի ազատութեան սեղանի վերայ:

Արեւ արդէն մայրն էր մտնում. ցուրտ քամին փչում էր և ապառաժներին ու քարափներին դիպչելով իւր խուլ ունոցը միացնում էր ջրի տխուր քչքչոցի հետ՝ անախորժ համերգ կազմելով: Ժայռերից մէկի տակ այս խօսակցութիւն էր լսւում:

— Հը, ասա տեսներ, ինչ տեղեկութիւն ունիս:

— Ոչինչ. ճանապարհը լաւ է և ըստ երեւոյթին անվտանգ: Այն տեղերը, ուր մենք պիտի գնանք, քիւրդերի բնակարաններից շատ հեռու են:

— Ուրեմն քո առաքելութիւնը յաջողէ. իսկ Գրքօի բերած հացը մեր քթիցն պիտի գայ:

— Ի՞նչ է եղել, Նախօ, միթէ բան է պատահել, հարցրեց Աբրօն վրդոված:

— Թող ինքը պատմէ, ինչ որ տեսել է:

— Ինչ կայ, որ պատմեմ, ասաց Գրքօն: Գրնացիներ մի հայի տուն: Տան տէրը մեզ սիրով ընդունեց ու շատ պատուեց. չթողեց, որ էլ ուրիշի տուն գնայինք. առաւ խուրջիներս և լիքը հաց լցրեց, տւեց մի ամանով իւղ ու պանիր և իրեն տղայոց հետ այդ պաշարը ուղարկեց գիւղից դուրս և յետոյ էլ մեզ ճանապարհ դրաւ: Այն ժամանակ նրանց տունն եկաւ տանուտէրի գզիրը, հայ էր. մեզանից հարց ու փորձ արաւ, թէ ի՞նչ մարդ էք, ուրտեղից, ուր էք գնում: Մենք էլ ի հարկէ ուղիղը չասացինք, այլ ցանեցինք, ասացինք թէ Վանի գիւղերիցն ենք, գնում ենք աշխատելու: Այդ խօսակցութեան միջոցին հիւրասէր տանտիրոջ բարի դէմքը մռայլեցաւ: Էլ ուրիշ ոչինչ չէ եղել: Թէև գզիրը չիմացաւ, որ մենք փախստական գաղթականներ ենք, բայց այն տանեցիք իմացան:

— Միևնոյնն է, թէ նա էլ է իմացել. լաւ բան չեղաւ, պէտք է զգուշ մնալ:

— Դէհ հիմա եղածն անցել գնացել է. շուրըն ընկնողը անձրևից չպիտի վախենայ: Պատարասուեցէք ճանապարհ ընկնենք, արդէն մութն ընկել է. հրամայական ձայնով ասաց Նախօն:

— Խրդօյին չսպասէ՛ք, հարցրեց մի ուրիշը. նա խօսք տւեց, որ անսլատձառ ախտեղ կլինի արեւը մայր մտնելուց յետոյ:

— Արեւ արդէն մայր մտել, պրծել է, դեռ

նա չի երևում. կարելի է այնպէս բան է պատահել, որ չի կարող գալ հասնել: Պէտք է զընալ.

Մթին ու ցուրտ ալրերից ու փապարներից ուրականների նման դուրս էին թափւել գզգզւած, խառնիճաղանճ բազմութիւնը, որոնց մէջ կային շատ կանայք, որ ծծկեր երեսաներին գրկերն առած՝ մի մի ձեռքով սեղմել էին կուրծքերին, միւս ձեռքերով բռնել էին ոտք ելած մանուկների ձեռքերից և քարշ էին տալիս հետները, իսկ շալակներին կապած էին կամ ծծից կրտրած և դեռ ոտք չեղած զաւակներն և կամ մի ինչ որ իր փալաս, և այսպէս բեռնաւորւած ճանապարհն էին գնում էին մութ սւ ցուրտ գիշերը, տնքալով բոբիկ ոտով և կիսամերկ ու կիսաքաղցած: Խումբ խումբ եղած՝ ձորից դուրս էին ելնում: Ամենից առաջ գնում էր նոցա կարապետը, Սբբօն հինգ հոգուց կազմւած մի խումբ զինաւորւած մարդկանց հետ, որ առաջապահ գունդ էր համարւում: Նախօն մի քանի կտրիչների հետ գնում էր խմբերի աջ կողմից, իսկ Գրքօն իւր ընկերներով իբրև վերջապահ հետևում էր գնացողներին: Գիշերային աղջամղջի մէջ տիրող լուսթիւնը խզեց ձիու ուրախ մի խրխնջոց, որ այնքան էլ հեռուից չէր լսուում: Ճանապարհորդները արդէն բաւական հեռացել էին ձորից և գտնւում էին մի բլրակի ստորո-

տում: Նախօն իսկոյն կարգադրեց, որ գէնք ունեցողները ցրւեն բլրակի շուրջը, իսկ անգէն ծերերն ու տղայքը և կանայքը բարձրանան բլրակի գլուխը և այնտեղ ցրիւ եկած պառկին, մինչև տեսնեն, թէ ինչ կհետեւի ձիու խրխնջին, և ինքը նախօն ճապուկ ճարպիկութեամբ երբեք և կռացած և երբեք փորսոգ տալով ու չորս— թաթանի շտապում էր դէպի այնտեղ, որտեղից լսւել էր ձիու ձայնը: Նա հազիւ իրեն մի քարի տակ ձգելով սկսեց շունչ առնել: Քամին օգնութեան հասաւ մեր ձկուն լրտեսին, նորա ախանջին հասնում էին քիւրդերէն հետևեալ խօսքերը, որոնք արտասանւում էին բարձրաձայն քիւրդին յատուկ սովորութեամբ:

— Դուք բոլորդ քանի՞ ձիաւոր էք, ասացիր:

— Աղա, մենք այստեղ 15 հոգի ենք, 8 ձիաւոր էլ այժմ պիտի գայ, որ մեզ հետ միանայ:

— Ուրեք 23 հոգի, 4 հոգի էլ մենք, եղանք քսան և եօթը չէ, նաա է (անյաջող է)—

— Բրօ-Աղա, երկու հոգով 30-40 Ֆլահի (հայի) հեշտութեանը կարելի է սպանել. Ֆլահն էլ բան է, որ մարդ նրանից վախենայ:

— Այդ խոմ ալդպէս է, բայց երբեք հազարից մի անգամ նրանց մէջն էլ կպատահին մի մի քաջ տղամարդիկ, որ ոչ ընչից չեն վախենում: Պէտք է զգուշ յարձակուենք: Իմ ծառաներից մէկը, ան, այս իգիտ Խնդրը, թող ձեր 10 ձիաւորի

հետ գնայ զարտուղի ճանապարհով և նրանց առաջը կտրէ, իսկ մենք էլ այստեղ կսպասենք, մինչև որ ձեր միւս ընկերներն էլ գան, յետոյ ետևից կը հասնենք և նրանց մէջ կառնենք ու այդ բոլոր անհաւատներին կ'ջարդենք:

— Ծառագ եմ, Բրօ-Աղա, ինչպէս կ'հրամայէք, թող այնպէս լինի: Ի հարկէ այդպէս արձակելիւ շատ լաւ է:

— Խնդր, իմացար, պարտքդ լաւ ճանաչիր. գնացէք, հայդէ:

— Խնդրը քո դուլն է. եթէ հրաման տաս, մենակ կգնայ և կ'ջարդէ բոլոր անխիղճ քաֆիր գեավուռներին:

— Ես վստահանում եմ քո վերայ, գիտեմ, որ քաջ ես և դրա համար քեզ եմ յանձնում այս տասը ձիաւորներին, որ ոչ ոքի ողջ չթողնես: Դէհ, գնացէք:

Խնդրը թէև հետևակ էր, բայց ձիաւորներից առաջ ընկնելով արագ արագ թռչկոտելով գնում էր, իսկ նրա գլխում աւելի արագութեամբ պըտտում էին բազմաթիւ ծրագրներ, թէ ինչ հրնարքով յաջողացնէ ճշտութեամբ կատարել աղայի տուած երկսայրի, բայց խորհրդաւոր հրամանը, թէ «քեզ եմ յանձնում այս 10 ձիաւորը, որ ոչ ոքի ողջ չթողնես»:

Երբ արդէն ասպատակիչ համիդական այդ խումբը կանգնած խորհուրդ էր անում Բրօ-Աղայի

հետ արշաւանքի ծրագիրը մշակելու համար, Խնդրը իւր գլուխը տրաքացնում էր, որ մի միջոցով կարողանար իմաց տալ գաղթականներին արիւնարբու գազանների ներկայութիւնը. այս նպատակով նա մօտեցել էր ելուզակների խմբի ձիաւորներից մէկին, որի ձին աւելի աշխույժ էր և բերանի սանձը կրծելով անհանգիստ դոփում էր. գետինը, ծանօթացել էր նրա հետ և խիստ մտերմութիւն ցոյց էր տւել և ապա որպէս թէ ցանկանում էր նոր ծանօթացնել և իւր հին ընկեր Ապտօյի՝ Բրօ-Աղայի ծառայի հետ. իսկոյն բռնել էր նրա սանձակոծ նժուգի երասանակը և բերել Ապտօյի ձիու մօտ, մի ձեռքով էլ բռնել էր վերջինիս ձիու սանձը, որպէսզի դիւրութիւն, հնարաւորութիւն տար երկու ձիաւորներին իրարու հետ խօսելու: Խորամանկութեամբ Ապտօյի ձին առաջ էր պահել իսկ նոր ծանօթինը յետ և այդպիսով կարողացել էր երկու կենդանիների մէջ մի տեսակ գրգիռ յառաջացնել, որ կարող էր սիրոյ կամ ատելութեան նշան համարւել: Ելուզակ համիդականի բարձրապոկնչերիվարը յոխորտանքով խրինջացել էր բարձրաձայն: Խնդրը փոքր ինչ հանգստացել էր, համոզւած լինելով, որ դրանով մասամբ իր նպատակին հասած էր, այսինքն գիտէր, որ ընկերները իմացել են իրենց ներկայութիւնը: Այժմ պէտք էր գտնել ուրիշ միջոցներ, որ հեշտու-

Թեամբ գլուխ բերէր իրեն յանձնած պարտակա-
նութիւնը և գործը վերջացնէ առանց մա-
զի չափ փաստ հասցնելու իրեն սիրելի ու
պաշտելի քոյրերին ու եղբայրներին: Նա շատ լաւ
գիտէր, թէ Նախօն ալսպիտի դէպքերում ինչ
ճարպիկութեամբ կարող է վարել, և Աբրօն էլ
հրաշքներ գործել գիտէ. դրա համար էլ հէնց որ
10 ձիաւորների հետ ջոկնւեցաւ և մի քիչ տեղ
առաջ ընկաւ, մինչև որ հեռացան միւսներից
և առաջ գնալու խրախուսութեան օրինակ տւեց
հետը գնացողներին. ապա ինքը յետ ընկաւ և
աչքերը չորս արած նայում էր շուրջը. նա եր-
բեքն երբեքն կռանում էր, որ լաւ տեսնի ու որոշէ
մարդկային ուրականը քարերից: Սակայն Նախօն,
որ արդէն ամենը լսել ու դիտել էր, երբ ձիաւորները
Խնդրի առաջնորդութեամբ իւր ապաւինած քա-
րի ուղղութիւնից առաջ անցան, ինքն էլ դուրս
եկաւ թագստեան տեղից և ծածկաբար սկսեց
հետեւել նրանց: Խնդօն յետ ընկած դիտում էր
շուրջը. Նախօն նշմարեց և ճանաչեց նրան և
սիրտ առած գնաց հասաւ և ետևից ուղիղ գծով
երթում էր ոտքը ոտքի տեղը կոխելով, այնպէս
որ, եթէ ձիաւորները յետ նայէին, միայն մի
մարդ կերէր նրանց աչքին և ոչ թէ երկու, և
ապա սկսեց կամաց ձախով փափսալ նրա ականջին.

— Խնդօ, Նախօն եմ.

— Ըխխ (այո, գիտեմ ալդպէս է):

— Ամեն բան իմացայ:

— Ըխխ:

— Մենք բլրակի գլխին ենք, բեր դրանց
բլրակի տակը ու դու հեռուն նստիր:

— Ըխխ, արաւ Խնդօն և շտապով վազեց
դէպի ձիաւորները, իսկ Նախօն ընկաւ գետնի
վրայ, որ աննկատելի մնայ:

Երբ Բրօ-Աղան Խնդօյի, Ապտօյի և Նախօյի
հետ ճանապարհ ընկաւ, որ գայ Այնթափի ձո-
րում պատսպարուածներին տանի, հասցնէ պարս-
կաստան. նա յարմար էր համարել հագնել հա-
միդական գնդի գնդապետի համազգեստ, որին
իբրև Միլանցիների ցեղապետի ընծայ էր ու-
ղարկած տեղական փաշան: Նոյն զինւորների
համազգեստ էին կրում և նորա հետ գնացող
ծառաները: Այնթափի մօտ հասնելով՝ պատահե-
ցաւ այդ ելուզակների խմբին, որ ցերեկը լսել
էին մեզ ծանօթ գզրից, թէ ձորում փախստա-
կան հայեր կան, որոշել էին, որ ձորի քարերի
միջից դուրս գալու ժամանակ բաց դաշտում
յարձակում գործեն նրանց վերայ, բոլոր ծերերին
ու տղաներին սպանեն, իսկ ջահել հարս ու ազ-
ջիկ քաջին տանեն կապուտ կողոպուտի հետ:
Ասպատակիչները տեսնելով Բրօ-Աղային գնդա-
պետի հագուստով, իսկոյն զինւորական պատիւ
էին տւել ու կանգնել. նա մօտեցել էր նրանց,
իմացել նրանց մտադրութիւնը ու էլ ձեռքից

բաց թողնել չէր կամեցել այդ կատաղի գազաններին.

—Սրանց հետ պէտք է խորամանկութեամբ վարւիլ, մտածել էր նա, պէտք է այն անմեղներին ազատել, անմեղներին, որոնց մահւան յանցանքը մասամբ էլ իմ վերայ է ծանրանում: Չէ որ մեր Յարօ քերվալի ընտանիքը իմ յուսովն ու խորհուրդովս դուրս եկաւ իրենց գիւղից, և մինչև հիմա կոտորւելով կէսը հազիւ է մնացել և սրանց օրինակին հետևեցան և միւսները, որոնք հիմա սրբանց հետ են: Այդ գազանները ձեռք չեն քաշել խեղճերին սպանելուց: Այժմ՝ ուրեմն իմ ձեռքս է մահւան այն դառն բաժակը, որ կամ անմեղներին պիտի խմացնեմ կամ նրանց, որոնք սրանց արիւնը թափելու են պատրաստուում: Պէտք է ընտրել այս երկուսից մէկը: Ես նամարդ (տմարդի) կլինեմ, եթէ առաջինը ընտրեմ: Մեր ցեղի անունը չեմ արատաւորիլ, և ոչ էլ կդառնացնեմ մօրս քաղցր լիշատակը: Մահ անխիղճներին, որոնք ուզում են լափել անմեղ արիւն: Այս տրամադրութեամբ սողորւած, մտերմութիւն ցոյց էր տւել ելուզակներին և հաւատացրել նրանց, որ ինքն էլ հրաման է ստացել գնալ դէպի Ռուսաստանի սահմանագլուխը Ալաշկերտի մօտ և այնտեղի թափառական քիւրդերից մի գունդ կազմելով՝ հսկել սահմանագլխի լայտնի կէտերը և խոստացել էր պարգև ու շքանշան

բերել տալ տէրութիւնից նրանցից քաջութիւն ցոյց տուողների համար: Հրոսակները ուրախութեամբ ընդունել էին բարձր աստիճան ցեղապետի առաջարկութիւնը և երդումով ուխտել մրտնիլ նրա մօտ զինւորական ծառայութեան:

Խնդրին 10 ձիաւորով ճանապարհ դնելուց յետոյ Բրօ-Աղան անմիջապէս շտապեց վերջացնել, պարտակել իւր մօտ մնացած հինգ ձիաւորին էլ: Ձին նրանցից փոքր ինչ հեռու քշեց, որպէս թէ դուրս գնալու համար և ձիուց վայր իջաւ. ծառան, Հասօն մի ակնթարթում վայր թռաւ և իւր ձին տալով Ապտօյին՝ ինքը վազեց աղինը բռնելու:

—Հասօ, ասաւ Բրօ-Աղան ցածր ձայնով, երբ որ ես ձիս կնստեմ, խալոյն մրգախդ կցցես սրանցից մէկի սրտի մէջ:

Ասա, թող նոյնպէս վարւի և Ապտօն. պէտք է սրանց բոլորին սպանել: Տեսնեմ ձեզ, քաջերս:

Դեռ Խրզան չէր հասել գաղթականների ապաւինած բլրակին, Բրօ-Աղան երկու ծառայի հետ իւր պարտականութիւնը վերջացրած՝ տանում էր դէպի այն կողմը հինգ ձի իրենց նախկին տէրերի ղէնքերով բեռնաւորւած և խօսում էր ծառաների հետ:

—Հասօ, ինչ է՞ եղել քեզ, ոտդ ինչի՞ ես բռնել, զմրկել ես:

—Մի բիշ ցաւում է, չգիտեմ քարի է դիպել, թէ ուրիշ բան է պատահել:

—Արիւն խօմ չկայ:

—Քիչ գալիս է:

—Երբ մրգախս կոխեցի այս ալ ձիու տիրոջ կողքը, նա քաշեց թուրը, որ ինձ զարկէ, ասաց այն կողմից Ապտօն, բայց չկարողացաւ ինձ հարւածել և թուրը ձեռքից դէն ձգեց, դիպաւ Հասոյի ոտքին:

—Բան չկայ, Հասօ, քանդիր քօլօղիդ չիթը և կապիր ոտքիդ վէրքը, մինչև տեղ հասնինք. ասաց Բրօ-Աղան: Երեք հոգով հնգին սպանենք և թեթև մի վերք էլ չստանանք: Քաջ ես, Հասօ, ես քո քաջութիւնը չեմ մոռանում: Դու կատանաս քեզ արժանի վարձատրութիւնը:

Չկամենալով միւս ծառային տխրեցնել, շարունակեց.

—Ապտօ, շնորհակալ եմ, հիմա որ քեզ արժանի է մեր հովիւ Նատոյի անշիկը՝ Փարին. երբ բարով խէրով տուն կգառնանք, քեզ իմ ձեռքովս կպսակեմ նրա հետ:

Աղան ծառաների հետ այսպէս խօսելով ընկերաբար գնում էր, յանկարծ լուեց հրացանների պայթիւն. ձայնը գալիս էր այն կողմից ուր գնում էին: Բրօ-Աղան հասկացաւ, որ Խնդրը նրանց որոգայթի մէջ է ձգել:

Գիշերւաջ ցրտութիւնը չէր ներգործում թշուառների պաշտպանողներին. ցուրտ չէին զգում և նոյն իսկ թշուառները, որոնք մահւան սարսափից սթափւելով, իջել էին բլրակի գլխից

և երախտադիտութեան արցունքով ընկնում էին իրենց ազատարար Բրօ-Աղայի ոտքերը:

—Խնդր, Նախօ, սրանց հասկացրէք, որ լաւ և շնորհակալութիւն յայտնելու ժամանակ չէ: Տղաներին ու թուլերին շուտով նստեցրէք ձիերի վերայ. պէտք է շտապենք հեռանալ այս տեղից, քանի գիշեր է:

Այսպէս հրամայեց Բրօ-Աղան և հրամանը կատարւեցաւ:

Վհատած ամբօխը քիչ շունչ առած՝ գնում էր դէպի Պաբսից սահմանը:

ԺԳ.

Այս դէպքի երրորդ օրն էր, օրն էլ կիրակի և Գէորգ վարդապետը դեռ չէր վերկացել սեղանից, այլ խօսում, մխիթարում էր իւր սիրելի վայրատած հօտին: Վանքի ծառայ-պահապանը ներս մտաւ և ասաց.

—Հայր սուրբ, Նախօն մի քիւրդաղայի հետ եկաւ և ահա վանքի դռանը կանգնած է:

Վարդապետը դուրս թուաւ և ընդ առաջ գնաց հիւրերին ընդունելու.

—Վահ, Նախօ, դու ես, բարով եկար.

—Հայր սուրբ, ներկայացնում եմ ձեզ մեր փրկիչ Բրօ Աղային, Միլանցիների ցեղապետին:

Վարդապետը, որ ծանօթ էր քիւրդաղաների սովորութեանը, սիրով ու պատուով ընդուն-

նեց նրան ու հրաւիրեց իւր բնակարանը:

— Զէ, մուրախաս էֆէնդի, *) առաջ պէտքէ տեսնեմ իմ ֆարօ քիրվային, որին շատ և շատ պարտաւոր եմ: Դեռ բիւրդ աղան չէր վեջացրել իւր երախտագիտութեան զգացմունքի արտայայտութիւնը, ֆարօն իւր Էօր Ռէս-Մըտօյի ձեռքից բռնած մօտեցաւ նրան և ընկաւ ոտքը: Բրօ-Աղան կռացաւ բարձրացրեց քիրվային և եղբայրական գրկախառնութեամբ համբուրեցաւ նրա հետ: Ապա բռնեց Ռէս Մըտօյի դողդոջիւն ձեռքը և համբուրեց սասելով.

— Ռէս-Մըտօ, դու ինձ հայրութիւն ես արել. շատ եմ վայելել քո ձեռքի աշխատանքը. բօյիս պարապար (հասակիս հաւասար) կերել եմ քո շէն օջախի հացը. հալալ արա (բաշխիր):

Խորին ծերութիւնից և անտանելի վշտերից քայքայւած ծերունի Ռէսը չկարողացաւ ոչ մի խօսք ասել, այլ մանկան պէս հեկեկալով՝ ապուշ-ապուշ նայում էր Բրօ-Աղայի երեսին: Այստեղ մարդկային խորամանկութեամբ թէ լիմարութեամբ հնարած ու կառուցւած կրօնական ամուր պատւարը, որ դարերի ընթացքում հանապազ անջրպետ է կանգնել ցեղերի և ազգերի եղբայրական համերաշխ կենցաղավարութեան

*) Ծանօթ. Տաճկաստանում մահմեդականները այդ տիտղոսն են տալիս հայոց վարդապետին որ նշանակում է արդարասէր, խաղաղարար պարօն:

հանգէպ, այժմ խորտակւած և ոչնչացած էր երևում. մահմեդական կարող ցեղապետը համակ մարդասիրութեամբ լցւած, համբոյր էր դրոշմում քրիստոնիայի անգօր աջին և գորովալի գրգռանքով փարւում էր նորա տնանի որդու պարանոցովը: Ա՛խ այդ կործանիչ պատւարը, որ կառուցւել է մարդկային վայրենի դրութեան մէջ եղած ժամանակներից հետէ և մեծ թափով առաջ գնալով, շարունակում է մինչև հիմա: Այդ անօրէնութեան ամբարտակը, որ տգէտների ու անագորուն բռնակալների վառ երեակայութեան ծնունդն է, շաղախւած է արիւնով ու արցունքով. մարդիկ գազանացած գիշատել են մէկ մէկու, թափել են բիւրաւոր անմեղների արիւն, աւերել ու կործանել են քաղաքներ, գիւղեր, որպէս զի փարաւորւին մի քանի փառասէր, ծոյլ ու մոլի անձնաւորութիւններ՝ զեխ ու անբարոյական կեանք վարելով: Ահա այսպիսի եղեռնային գործողութիւնն է, որ կանաւնի կրօնասիրութիւն ու ազգասիրութիւն: Թշառ ուսմիկ, գնայ, սպանէ քեզ նման թշառին կամ սպանւի նրանից, որ քեզ հրամայողը խղի պէս աւելի շատ ուտէ ու հաստանայ, լրբութեան տղմերի մէջ թաւալւելով: Այո, այդպէս է լինելու, քանի որ սէրն յիմարին է ըստին, Աստուծոն ու տէրը տխմարին:

Բոլոր սեղանակիցները դուրս թափւեցան վարդապետի ետևից և ամեն մէկը շտապում էր շուտով մի «խապրիկ» լսել իրենց սրտին սի-

րելիներին մասին, և շրջապատեցին Նախօյին, որ բազմաթիւ բերաններից իւր վերայ թափւող հարցերին հատ ու կտոր պատասխան տալով, աչքերը սրած նայում էր չորս կողմը տեսնելու հոգուն հատոր թառլան Մարանին: Մարանը Նախօյի գալուստը լսելով, բերկրեցաւ անսահման ցնծութեամբ. բոլոր ուրախութեան և ամօթի զգացմունքներից ուժգին զգացւած՝ չկարողացաւ տեղիցը շարժւել և նստած տեղը միայնակ մնալով, մտածում էր, թէ ինչպիսի քաղցրութեամբ և սիրով պիտի ընդունէ իւր Նախօյին: Ոհ, սէր, հոգու առատաբուղիս հոսումն, քո ակունքի վճիղ ջրովն գտնում ու մաքրւում են մտքերի բոլոր պղտորութիւնը և սրտերի ու լիարդերի աղտեղութիւնը. դու ես, որ երջանկութիւն ես սրբութեամբ աշխարհի երեսին և անսահմանում քո առաքական և կենդանարար ջուրը խմողներին: Բաղդից ու փառքից ընկած մուրացիկ Մարօն, որ պահ մի առաջ յուսահատութեան անդունդն էր գլորւել, այժմ սրտատրոփ անձկութեամբ պատրաստւում է գրկել փափայել սիրելիին: Թէև երկարատև պանդխտութեան միջոցին հագի շորերը պատառուտել ու կեղտոտել էին և անսանդրած մազերը խճճւել, բայց այնու ամենայնիւ դարձեալ հոգս էր անում մի քիչ կարգին բերել շորերը և արտաքինի բարեգարգութեան մասին մտածել, որովհետև գիտէր, որ Նախօյին աւելի հաճելի կլինի և դրսի փայլով, որ պիտի պայծա-

ռացնէ ներքին արժանաւորութիւնը, որով միայն գերել ու գրաւել է կտրիչի համայն էութիւնը:

Նախօն տխրեցուցիչ և ուրախացուցիչ խաղրիկներով լաց ու խնդում տարածելով իւր շուրջը, եկաւ, գտաւ Մարանին ու տարաւ վանքի պարսպից դուրս և մի առանձին տեղ քարի տակ նստելով, սկսեցին խօսակցութիւնը:

— Նախօ ջան, գինաս, մենծ Աբօն էսօր խայր սուրբին կասէր, օրթայ մըղի պսակէ: Էն լը՝ խա, ըսաւ, Նախօն թըղ ի գայ, ես կպսակեմ:

— Այո, Մարան ջան, այժմ ժամանակն է, որ պսակենք. վարդապետը ինձ շատ լաւ է ճանաչում, միասին ապրել ենք մի քանի ամիս Վանայ մէջ: Այո, պէտք է որ այդ արժանաւոր հոգևորականից ընդունենք մեր անթառամ պսակը: Այս ասելու ժամանակ նա ձախ ձեռքը ձգել էր նշանածի պարանոցը, իսկ աջ ձեռքով յետ էր տանում ճակատի և այտերի վերայ թափւող խճճւած մազերի գանգուրները և նայում էր սիրուն աչքերի մէջ:

— Երևի շատ ես լացել, որ աչքերդ խառնւել են:

— Ուա, էս օր առաւօտ ըմմէ դացին ժամ. ես լը սափորն առի, գացի ջրի: Երեսս օրթայ մէջ ջրին տեսալ, տիւն միտքս ընկար, սիրտս ի փուլ եկաւ, նստայ լացի, կուշտ մը լացի: Սափորն ուսս առի, բերի դրի մըր խուց. էլ մը

լացի, չուրի կանչան խացի: Գինաս, ընչի կու-
լալի:— Թհո՛ւ, չըս գինայ: Իմ մտքէն շատ բա-
ներ կանցնէին. չըմ գինայ, իմալ ըսեմ քըզի:

— Գիտեմ, գիտեմ, կմտածէիր թէ ես էլ չեմ
կարող լետ դառնալ կամ կսպանեն ինձ և կամ
բանտ կդնեն:

— Խա, համ էդ էր, համ լը քըզի շատ կափ-
սոսէի. մկա ես աղքատի աղջիկ եմ. երեսիս խօ-
րօտութիւն կերթայ. օրէցօր կչիւրքինսամ (տգե-
ղանալ): Ղարիպ, զիրպատ տեղ տիւն ինձիկ ի-
մալ պիտի պախես, ի՞նչ սրտով պիտի սիրես:

— Ինչէր ես մտածել. միթէ դու իմ անկեղծ
սիրոյս վերայ կասկած ունիս: Աղքատութիւն
ինչ է. գեղեցկութիւնն ինչ է: Ես քեզ սիրում
եմ ինչպէս հոգուս ընկեր և իմ կեանքիս կէսը,
ինչ որ ես՝ իմա ես: Այդ տեսակ բաները հանիր
մտքէդ: Քեզ հետ մի բաժակ սառն ջուր և մի
պատառ ցամաք հաց ուտելն ու այս քարի հո-
վանու տակ նստելը ինձ համար երջանկութիւն
եմ համարում և անչափ բաղտաւորութիւն:

Իբրեւ առհաւատչեայ իւր ասած խօսքերին
համբոյրներով ծածկեց Մարանի ցրտից ու արե-
ւից լուրթ գոյն ստացած այտերը:

— Նախօ ջան, խա՛, զիս կսիրես չուրի գե-
րեզման:

— Կսիրեմ, հոգիս, կսիրեմ կեանքս, քանի
որ շունչ կայ բերանս:

Երկու սիրայրեաց սրտեր այսպէս երկար

բարակ խօսելով գուրգուրում էին իրարու և
կարօտն էին առնում մէկ մէկուց:

Ահա եկաւ և գաղթականների կարաւանը,
որին դէմ էին գնացել և վանքում ապաստանող-
ները: Սրտաճմլիկ էր տեսարանը, որ լիշեցնում
էր գառներին «մէրը տալը» (մայրերի մօտ թողնե-
լը): Գառները մայելով վազվզում, այս կողմն այն
են ընկնում և որոնում իրենց մայրերին, իսկ
մայրերը սրտամորմոք բառանչիւնով լցնում են
դաշտը և գլուխները վերեւ բռնած, վազում են
գտնելու իրենց զաւակներին: Ահա այստեղ մի
քանի գառներ գտել են իրենց մայրերին և լիք ծծերը
բերաններն առած մշմշալով ծծում են համեղ
կաթը և մայրերն էլ ոտքերը լայն բացած՝ մի
առանձին հաճոյքով լիզում են նրանց դմակները
մինչդեռ այնտեղ դեռ միւս գառներն ու ոչխար-
ները մղկտալի մայիւնով փնտռում են իրենց զա-
ւակներին ու չեն գտնում և այսպէս գոռում
գոչումով վայնասուն են ձգում չորս կողմը:
Ճիշտ այսպէս էր և այդ գաղթականների իրար
հանդիպելը: Մայրը իւր կորած որդուն գտնելով՝
սեղմել էր կուրծքին, և վախենում էր, որ էլ
չյափշտակեն: Որդին հարցնելով հօրը, մօրը և
հարազատների մասին, լսել էր նրանց մահւան
լուրը և լալիս էր դառնազին: Յարօն էլ ման
էր գալիս իւր գառներին, բաց աւաճ, բա-
ռասուն հոգուց կազմած գերդաստանից միայն
19 հոգի գտաւ, ամբողջ թւի կեսից էլ մի հատ

պակաս. Թնացած 21 հոգին չկային, որոնց մեծ մասը սպանւել էին միւսներին էլ գերել, փախցրել էին հաւատափոխ անելու համար: Նա տեսաւ Գոհար հարսին, որ փարւած սկեսուրի, իւր կնոջը պարանոցովը՝ արցունքի առունքով ողողում էր անբաղտացած մօր գլուխն ու երեսը: ցանկանում էր լեզուն բաց անել, գոնէ մի քանի խօսք ասել, պատմել սկեսուրին իւր սիրելի ամուսնու հերոսաբար կոխ մղելը թշնամու դէմ և քաջի նման մահ ստանալը, որ քիչ սիրտը հովանար, սակայն հայրական, պապական չխօսկանութեան սովորութիւնը չվստահանալով քակտել, միայն աղիողորմ լացով ու աղելսարջ հեծեծանքով էր արտայայտում իւր խորին թախծութիւնը և նշանացի խօսելով հասկացնում էր իւր կենակից Մկոյի քաջութիւնն ու մահը: Հայր ու մայր ինոզը միայն կարող է զգալ և ըմբռնել այս անտանելի աղէտի ցնցող տպաւորութեան սաստկութիւնը, որին ենթարկւեցան Յարօն ու իւր կիներ: Սպանւողը Յարօյի միայն միջնակ որդին՝ Մկօն չէր, որի կինը Գոհարը պսակի տարին դեռ չլրացած՝ այրիութեան սև ու սգով ծածկւեցաւ: Սպանւած էին և մեծ որդին և փոքր որդին և եղբայրները և եղբօր որդիքը, փախցրած էին և մեծ հարսը և 15 տարեղան աղջիկը և ուրիշները:

Լաց ու կոծը երկար չտևեց, որովհետև նրանց սրտերը ու լիարդերը ընդարմացել էին

ստէպ ստէպ կրկնող ծանր վշտերից և ցաւերից:

Շուտով համակերպւեցան իրենց անտանելի վիճակի հետ. և հօտային անզգայութեամբ քաշւեցան ամենքը մի անկիւն:

Յարօն հրաւիրւեցաւ վարդապետի մօտ, որ խօսում էր քիւրդ ցեղապետի հետ:

ԺԴ.

—Բրօ-Սդա, ես հիմա ինչո՞վ կարող եմ երախտահատոյց լինել այսքան լաւութեանդ փոխարէն, որ քո անձը վտանգի ենթարկելով օգնել, պաշտպանել ես այս ողորմելիներին, մահից ազատելով, ասում էր Գէորգ վարդապետը տաճկերէն լեզուով:

—Փափագ էֆէնտի, ի՞նչ երախտիք. ես իմ պարտքս եմ կատարել. մարդու ազնւութիւնն այն է, որ թոյլին ու անմեղին պաշտպանէ անգութ բռնութեան դէմ:

—Օհ, դու մեծահոգի ես, քո սիրտը մաքուր է, որ այդքան տողորւած ես մարդասիրութեամբ: Երանի այն ժողովրդին, որ քեզ նման ցեղապետ ունի:

—Գիւրդը միշտ վեհանձն է և նրա սիրտը մաքուր է ամեն բանի մէջ. թէև փոքրօրդութիւնը նրա համար ատելի է, բայց չեն թողնում, որ մենք մեր կամքով կառավարւինք ու հանգիստ մնանք: Ասենք, հիմա փառիշահը յայտնի հրաման է տւել, որ հայերին անխտիր կոտո-

ընեն ու թալանեն. իսկ առաջ այդ հրամանը ծածուկ էր կատարւում: Երբ մի նոր նշանակւած փաշա էր գալիս իւր տեղը, իսկոյն կանչում էր իւր մօտ բոլոր գայմազամներին, դատաւորներին և քիւրդերի ցեղապետներին. առանձին առանձին հրահանգ էր տալիս և խրատում էր, որ ինչքան կարելի, է հայերին նեղութիւն տան, չթողնեն, որ հարստանան. առաջ գան և աչքերը բանան, և յետոյ ինքը փաշան հսկում էր մեր քիւրդ աղաների արած գործերի վերայ. տեսնում էր մեր վարմունքը հայերի հետ: Այն ցեղապետներին էր պարգև տալիս, որոնցից հայերը շատ էին գանգատւում. իսկ այն ցեղապետներին, որոնցից շնորհակալութիւն էր յայտնում հայ ազգաբնակչութիւնը, մի սուտ բանի պատճառով տուգանքի էր ենթարկում:

Հէնց ես, բանի անգամ տուգանք եմ տւել. թէև մեծերը իրենք պաշտօնապէս չէին ասում, որ հայերի հետ լաւ վարւելուս համար էր այդ պատիժը, այլ իրենց ծառաների միջոցով հասկացնել էին տալիս: Սակայն շնորհակալ եմ ձեր ազգից. երբ որ լսում էին ինձանից տուգանք պահանջելը, իրենք իրենց յօժար կամքով իմ տւած տուգանքից աւելի էին պարգևատրում ինձ:

—Այո, այդպէս է. հայր սուրբ, նրա խօսքը հաստատեց Յարօն: Մեր պապերից լսել եմ և իմ աչքով տեսել ու իմ անձի վերայ զգացել, որ մեր

և հրամայում է իւրեան բաժին տալ, այն էլ մի բանի եզան բեռն: Ո՛վ կյանդգնի նրա անգութ հրամանը չկատարել. եթէ մէկը սիրտ անէ մի քիչ դանդաղի, տհաճութիւն ցոյց տալով, իսկոյն կալի մէջ տեղը նրա դիակը կթաւալւի և դառն ու աղի քրտինքով աշխատած ցորեն, գարին կշաղախւին բոսորագոյն արիւնով, իսկ եզների բեռները լիքը լցւած կառնեն կտանին աղաների համար: Նոքա հայի տունը հիւր գալիս պահանջած ընտիր կերակուրները ուտելուց յետոյ, երբ որ տեսնում են թէ հիւրընկալի տանը գեղեցիկ կին և կամ աղջիկ կայ, հրամայում են իրենց մօտը տանել, եթէ հրամանը կամքով չկատարւի, տեղն ու տեղը սպանում են աղջկայ հօրը կամ կնոջ մարդին և իրենց աչք գցածը բռնութեամբ քաշում տանում են և քրիստոնէութիւնից դարձնում են Մահմեդի կրօնքին: Երբ կամենան, մտնում են մեր եկեղեցին, սրբութիւնը, եկեղեցական սրբազան անօթները պղծում, ջարդում և առնում տանում են: Մեր բողոքը, գանգատը չի ընդունւում, որովհետեւ Տաճկաստանում պետական օրէնքի համեմատ քրիստոնէի բողոքը ոչ-քրիստոնէի-մահմեդականի վերայ միայն այն ժամանակն է հաստատւում, երբ երեք չորս մահմետական վկայ ցոյց են տալիս հայի օգտին: Եթէ այդ բռնի աւարառութեան և առևանգութեան միջոցին հայը պաշտպանէ իւր գոյքն ու պատիւը, այնուհետև էլ Աստուած այնտեղ բան չունի, ինչ

ազգի ոչ մի բանը իրեն համար սեպհականութիւն համարուիլ չէ կարող: Ոչ տունը, ոչ տեղը, ոչ արտը, ոչ վաստակը և մինչև անգամ մեր ընտանեկան պատիւը մերը չէ, քիւրդինն ու տաճկինն է: Մեր կրօնը, մեր եկեղեցին մերը չէ. քիւրդն ու տաճիկը կհայհոյեն, և կպղծեն մեր սրբութիւնը առանց պատժի և պատասխանատուութեան տակ ընկնելու: 50 տարեկան մարդ եմ եղել, միայն Բրօ-Աղային եմ տեսել, որ հայի հետ վարւում է ինչպէս մարդու հետ. իսկ միւսները (քիւրդ թէ տաճիկ) աղա թէ ծառայ, մեծ թէ փոքր բոլորը մեզ իրենց զրառտից ու ոչխարից էլ ստոր են համարում, որովհետեւ զրաստին բեռն են բառնում հարկաւոր եղած ժամանակ և ոչխարի բուրդով ու կաթով օգտւում են իրենց ժամանակին, և ապա նրանց հանգիստ են թողնում ու խնամքով պահպանում. իսկ մեզ, հայերիս, ոհ, ոսկորներս քստմնում են, մազերս բիզ բիզ են կանգնում, երբ դրանց արածները միտքս են ընկնում. իրենց համար օրերով, շաբաթներով քաղցած, ծարաւ՝ բռնութեամբ ձրի աշխատացնել տալուց յետոյ՝ մի լաւ էլ ծեծում, ջարդում, ճանապարհ են ձգում: Մենք դառն աշխատանքով վաւում, ցանում ենք. ցորենը, գարին կալը շեղջ ենք անում, որ վերցնենք մեր ընտանիքը պահելու ամբողջ տարւայ համար. մէկ էլ տեսար, ահա գալիս է մի քիւրդ, մի տաճիկ Պաշտօնխայի ծառայ, կանգնում է շեղջի գլխին

դժոխսային չարահնար տանջանքների պիտի ենթարկւի ոչ թէ միայն պաշտպանող հայը իւր դրացիների հետ, այլ և մերձակայ մի քանի հայ գիւղերի բնակիչների հետ միասին: Հայերին յայտարարում են տէրութեան ընդդէմ ապրտամբներ: Գալիս է կանոնաւոր զօրքը ամեն բան այրեաց աւեր դարձնում և նշանաւոր մարդկանցն էլ տաանեակներով բռնում և բանտերում մաշեցնում են: Միշտ այս է եղել հայի քաջածը Տաճկաստանում, ուր տեղ չեն ուզում ընդունել թէ հայն էլ մարդկային օրէնքով ծնում է հօրից ու մօրից, որոնք իրենց զաւակների վերայ դուրս ու գորով ունին ինչպէս ամեն մարդ: Նրանք ասում են թէ «Հայը արդեօք ցանովի է թէ տնկովի» այսինքն՝ հայը, որ աճում է, սերմի պէս ցանւում է, թէ տունկի պէս տնկւում: Ռէսը շունչ առաւ. ձեռքը դրեց ճակատին մի բիշ շփեց, որ ինքն իրան հաւաքի և ապա շարունակէ դառն ցաւերի պատմութիւնը: Նա հազիւ էր բաց արել սիրտը և այնտեղից պիտի դուրս թափէր մթերած դառնութիւնը, բայց վարդապետը ընդհատող խօսակցութեանը կամենալով վերջ տալ ասաց.

— Ռէս-Յարօ, դրանք ինձ մի անէ. ես շատ լաւ գիտեմ, որ մեր ազգի վիճակը Տաճկաստանում դրանից էլ աւելի վատթարագոյն է, որովհետեւ տարիների ընթացքում աւանատես եմ եղել այս թշուառ, մոռացւած ժողովրդեան անտանելի զրկանքներին և հալածանքներին արիւ-

նարբու քիւրդ ու թուրք իշխանների ձեռքից, սակայն ում կարող ենք հաւատացնել, որ մենք անմեղ զոհ ենք բռնակալ բարբարոսներին: Քրիստոնեայ պետութիւնները պաշտօնեաներ են ուղարկում եղեռնագործութեան տեղը քննութիւն անելու: Ոսկին ու սուտ վկան շատ. պաշտօնական կեղծ փաստաթղթերը հաշիւ չունին, և անաւագակ մարդասպանները երկնքից իջած անմեղ հրեշտակներ են ճանաչւում, իսկ կեղեքւած անպատւած, բանտերի մէջ հիւծւած հայր մահւան արժանի, այնուհետև ստութեան վերայ հիմնած արձանագրութիւն է կազմուում քննիչների ձեռքով, որ հայր բաւական չէ որ վաշխառութեամբ ծծում է պարզամիտ մահմեդականների արիւնը և հիմա էլ ապստամբւում է տէրութեան դէմ: Ում դիմենք, ի՞նչ անենք, երբ մենք չունինք այնքան բարոյական ուժ, որ կարողանանք մենք մեր գոյութիւնը պաշտպանել, իսկ ամբողջ աշխարհ խոնարհւում է ոսկէ որթի առաջ: Մեր միակ յոյսը ապագան է: Հասկանում ես, ոչ ոք, ի՞նչ եմ ասում:

— Հայր սուրբ ջան, մենք էլ որ բան հասկանայինք, այս օրին չէինք հասնի:

— Տաճկաստանի բոլոր ժողովուրդը էլ լաւ օր չի տեսնում, ասաց Բրո-Սդան: Համարեայ բոլորն էլ գերի են աղաներին, բէգերին և պաշտօնեաներին: Այնտեղ օրէնք չկայ. ուժն է օրէնքը, ինչ խաղ որ խաղում են քիւրդ ու թուրք

աղքատի գլխին, տարբերութիւնը միայն այն է, որ հայերին ազգովին անխտիր են տանջում թալանում ու կոտորում, և հարուստներին աւելի շատ, քան թէ աղքատներին: Աղքատ մահմեդականն էլ որ գանգատէ հարուստ կեղեքիչներից, ոչ ոք նրա գանգատը չի լսում թէ վարչական և թէ դատաստանական ատեաններում, այլ գլխին տալով՝ դուրս են անում կամ բանտն են դնում: Մրգախ գողացողը առաջ տեղն է անում: Հարստահարողները իշխողների ու դատաւորների ընկերներն են:

— Բրո-Սդա, ես որ ասացի, թէ մեր միակ յոյսը ապագան է, ուզում էի ասած լինել թէ կգայ ժամանակ, երբ բոլոր ժողովրդի սրտացաւ մարդիկ ոտքի կենեն և կրօնական խտրութիւնը մի կողմը թողած՝ եղբայրական ձեռք կտան մէկ մէկու և կսկսեն ընդհանուր ուժով դիմադրել հարստահարիչներին, պաշտպանելով իրենց կեանքի բարօրութեան պայմանները, որոնց թելադրող պիտի լինի ինքը ժողովուրդը և ոչ բռնակալ իշխողը: Այ, օրինակ եթէ քեզ նման մի քանի ցեղապետներ իրենց և իրենց ցեղի ապագայ օգուտը լաւ հասկանան, չեն միանայ այս աշխարհաւեր կոտորածին, այլ կաշխատեն, որ խաղաղ երկրագործ հայ ժողովուրդը չոչնչանայ այն երկրից: Դուք պարապում էք անասնապահութեամբ, որ հեշտ արհեստ է, և ապրում էք հայի

աշխատանքով ձեռք բերած հացովն: Եթէ այդ կողմերը հայր չլինի, նրա տեղը պիտի բռնեն Ձէչէն և Լեզգի տարրերը կամ Եւրոպացիները, որոնց հարեանութիւնը ձեզ համար ոչ միայն օգուտ չի բերում, այլ ընդ հակառակը մեծ վնաս է հասցնում: Այդ բանը խոմ ցերեկաւ պէս պարզ է:

—Ուղիղ է ասածդ, փափազ էֆենդի, բայց իմացիր, որ մեր քիւրդ ցեղապետների մէջ էլ կան ժողովրդասէր մարդիկ, մենակ ես չեմ:

Նոցա խօսակցութիւնը ընդհատեցաւ Ռէս Մրտոյի ներս մտնելով, որ եկաւ կանգնեցաւ վարդապետի առաջ և գաւազանի վերայ յենեւելով ասաց.

—Մայր սուրբ, մկա քու կարգին մըռնիմ, արի տիւն զքու խոստմունք կատարի: Նախօն սաղ սալամատ էկաւ: Էս նեղ օրիս մէջ էդ թոռիս՝ թառլան Մարոյիս պսակ լը տեսնեմ, թըղ մըռնիմ:

—Շատ լաւ, վաղը կպսակեմ, նստիր այստեղ, ուրախ ժպիտով ասաց վարդապետը և տեղից վեր կենալով իւր տեղը առաջարկեց ծերունուն, և ապա դառնալով Բրօ-Աղային՝

—Մեր այս խօսակցութեան նիւթը ինձ համար շատ հետաքրքիր է. այդ մասին յետոյ առանձին երկար կխօսենք, և հասկացրեց նրան Ռէսի ցանկութիւնը:

Բրօ-Աղան ուրախութեամբ լցւած ասաց.

—Ուղիղն ասեմ, իմ ցանկութիւնն էլ այդ է: Իմ Յարօ քերվայի աղջկան թառլան Մարոյի պսակին պիտի բաւոր դառնամ: Գիտես, ես թասիպ ունիմ: Այսքան կուի և մարդասպանութիւն համարեա թէ այդ աղջկայ համար եղաւ: Զլլըքանցի Սատօ-Աղայի Լամուկ Մստօն դրա վերայ սիրահարւած էր և յարմար առիթ համարելով երկրի խռովութիւնը, ուզեցաւ փախցնել: Դէհ, ես էլ ինձ գեօրայ մարդ եմ, պատիւ ունիմ, ամօթ էր ինձ, որ իմ քերվայի աղջիկը զօռով փախցնեն. էլ ինչ երկարացնեմ. զարկինք, զարկւանք, սպանեցինք, սպանւանք, հասանք մինչև այս տեղ. և մինչև դրան իրեն մուրազին հասած չտեսնեմ, սիրտս չի հանգստանայ:

—Հայր սուրբ, թող քեզ օտարոտի չթուայ, ասաց Յարօն հայերէն լեզուով, մեր տան բաւորը միշտ այս մարդն է եղել:

—Ի՞նչպէս, զարմացած հարցրեց, Գէորգ վարդապետը, միթէ ոչ-քրիստոնեան կարող է երաշխաւոր լինել քրիստոնէական հաւատի համար, որին չի հաւատում:

—Ինքը քաւոր է լինում, բայց կրօնական ծեսերին չի խառնւում. ծախսը հոգում է և իւր տեղը մի հայ քրիստոնեայ է կանգնեցնում թէ մկրտութեան և թէ պսակի ժամանակ. միայն ուրախութեան հացկերութի միջոցին քաւոր ճանաչւում:

—Թող լինի այնպէս, ինչպէս միշտ եղել է:

ԺԵ.

Առաւօտեան արշալոյսը երկու լուսամուտից աղօտ լոյս էր սփռել այն փոքրիկ սենեակի մէջ, որ տեղ գիշերել էր Դէրիկի վանքի թանկագին հիւրը: Ծանալարհի դժուարութիւնները չէին յոգնեցրել լեռների բնակիչին, չնայելով, որ շատ ժամանակ չէր անցել նրա երկարատե հիւանդութիւնից երբ բժշկուում էր իւր տանը՝ Ականց գիւղի մօտ ստացած վէրքերից: Նա ամբողջ գիշերը գրէթէ անքուն էր անցկացրել: Անկողին մտնելով պարկել էր և վերմակը քաշել մինչև կուրծքը, որ խիտ ծածկւած էր սև մազերով: Մի քանի անգամ դատարկել ու նորոգել էր նարգիլէն: Թամբաքուի ծուխը բերանից բաց թողնելով, տեսնում էր, որ առաջ աւելի խիտ է երևում և հետզհետէ անօսրանալով ցրւում, անսկատելի է դառնում: Նա այդ ծուխը նմանեցնում էր մարդու կեանքին: Ասում էր, թէ կրակը դնելով թամբաքուի վերայ ծուխ է բարձրանում, որ իրեն պարտքը կատարելով՝ այսինքն ծխողին բաւականութիւն պատճառելով, ցրւում, կորչում է անհետ: Մարդն էլ ծնւելով մօրից, պէտք է կատարէ իւր պարտքը, ապա մեռնի ու հող դառնայ, բայց թէ իսկապէս ինչ է մարդու պարտքը՝ նա չէր կարող պարզապէս ըմբռնել: Միտն էր գալիս սիրելի մօր խօսքերը, որոնք

լսել էր շատ անգամ, թէ անմեղին ու թույլին պէտք է պաշտպանել անգութ զօրեղի հալածանքներից, պէտք է սիրել մէկ մէկու, և չլինիլ գող ու մարդասպան: Յետոյ յիշում էր իւր հօր անցկացրած կեանքը ու նրա խօսքերը, թէ ցեղապետ աղային պարտքն է, որ միշտ լինի ազնիւ և անաչառ, չարին պատժող ու բարւոյն վարձատրող: Նա պիտի լինի մարմնացեալ վեհանձնութիւն: Ծնողական այս պատւերները համեմատում էր իւր և վարդապետի մէջ տեղի ունեցած երեկւայ խօսակցութեան հետ և միևնոյն եզրակացութեանն էր հասնում, թէ մեծ մարդը այն է, որ միշտ բարի է ու ազնիւ և սիրում է ժողովրդին, որի աշխատանքով ապրում է: Ապա հաշիւ էր տալիս ինքն իրան, թէ կատարել է արդեօք իւր մարդկային պարտականութիւնը: Իբրև ցեղապետ պարտաւոր էր նախ և առաջ մտածել իւր խնամքին յանձնած աշիրաթի բարօրութեան համար: և ապա հոգալ ուրիշի ցաւերը մեղմացնելու մասին:

Այս հաշւետւութեան ժամանակ նա մի ցուրտ սարսուռ զգաց ամբողջ մարմնով, մազերը քստմնեցան: Նարգիլէի երկար փողը դնելով սեղանի վերայ, վերմակը քաշեց գլխին և խորասուզւեցաւ ծանր և տանջող մտքերի մէջ:

Զրլըքանցիների մեծ ցեղապետ հայդար փաշան, որ լսէ հայերին ցոյց տւած իւր պաշտպա-

նութիւնը, նոյն աշիրաթի Սատօ-Աղայի որդու ու նրա մարդկանց սպանութիւնը, չէ որ կարող է իւր ամբողջ ցեղը ջնջել: Նրան սարսափ ազդողն այս միտքն էր: Մի քանի ընկերացիներու հետ լռելով խոսեցին: Սարսուռն անցել էր: Աչքերը վառուում, բորբոքում էին անվեհեր քաջութեան կրակով և սիրտը ուժգին բաբախում էր: Նարգիլէն նորից սկսեց ծրխել: Վարդապետի այս խօսքերը. «Եթէ քեզ ման մի քանի ցեղապետներ իրենց ապագայ օգուտը իմանան, չեն միանայ այս աշխարհաւեր կոտորածին», նրան սիրտ ու ոգի տւին: Արդէն առաջուց էլ նա յոյս ունէր, որ հարկ եղած միջոցին կարող է հաստատ կերպով համոզել 5—6 մանր ցեղապետներին, որ իրեն կողմն անցնեն և ընդհանուր ուժով դիմադրեն թշնամուն, եթէ յանդգնի իւր այդ չար մտադրութիւնը կատարել և վերջապէս չէ որ հայերն էլ կարող են օգնել թէ և ոչ այնքան զէնքով, որքան խորհրդով ու միջոցներով: Նա արհամարհեց երկիւղն ու փոքրոգութիւնը և սիրտը լցեց մեծահոգութեան փառքով, քանի որ համոզւած էր, թէ սրբութեամբ է կատարել իւր մարդկային պարտականութիւնը, որ կեանքի նպատակն է:

Ահա այսպիսի ծանր մտքերով ու անքնութիւնից նրա ուղեղը յոգնել էր, երբ Խրդօն դուռը բանալով ներս մտաւ և խոնարհ երկրպագութիւն տալով ասաց.

— Աղա, 5 ոչխար բերի և մի բեռն էլ բերինձ. էլ ուրիշ բան չճարեցաւ:

— Լաւ, դէհ յանձնիր նրանց, ինչպէս ուզում են, թող իրենց սովորութեան համեմատ պատրաստեն: Եւ մի քիչ մտածելուց յետոյ աւելացրեց:

— Խնդր, մի բան միայն դժւար է: Ես այստեղ հայերից այնպիսի յարմար մարդ չեմ ճանաչում, որ ինձ վէքիլ անեմ պսակի խաչը բռնելու համար:

Խրդօն ընկաւ մտաւորանշութեան մէջ. իրեն համար մի մեծ պարգև կլինէր, որ իւր մտերիմ ընկերոջ պսակի խաչը բռնէր, բայց ինչպէս յայտնէր իւր հայ լինելը, քանի որ մինչև հիմա միշտ քիւրդ էր ձևացել աղայի մօտ, և մի փոքր տատանւելուց յետոյ ասաց կիսաբերան.

— Աղա, ես էլ չեմ ճանաչում արժանաւոր հայի:

— Ապա ի՞նչպէս անենք:

— Աղա, թող քո զուլը բռնէ խաչը:

— Ինչպէս կարելի է.

— Ինչ կայ որ, ինձ ով է ճանաչում, թէ ինչ ազգից եմ, կասեմ, հայ եմ, պրծաւ, գնաց:

— Միթէ կընդունեն քեզ.

— Դու որ քո զուլիդ իրաւունք տաս, նրանք սիրով կընդունեն:

Բրօ-Աղան, որ միշտ գնահատել էր Խրդօյի

խելքն ու քաջութիւնը, չկամեցաւ այս անգամ էլ չյարգել նրա խօսքը:

— Գնա, ասաց, երբ փափագ էֆէնդին յօժարեցաւ, դու եղիր. բայց տես, Սնդը, ինձ ամօթով չանես. չէմ ուզում նրանց վիրաւոր սրտերին դիպչել:

— Քո ղուլը գլուխը կտայ քո պատուի համար, դու միամիտ եղիր:

Արևը արդէն ծագել էր: Վարդապետը եկեղեցուց դուրս գալով, տեսաւ Բրօ-Աղային կանգնած Յարօյի և մի քանի ուրիշ մարդկանց հետ՝ պատուէրներ էր տալիս, մօտ գնաց և առաւօտեան ողջունից յետոյ հարցրեց.

— Միթէ այսքան վաղ ես վերկենում

— Ախր այսօր պսակ ունինք, պէտք է պատրաստութիւն տեսնենք:

— Չէ, Բրօ-Աղա, դու ինձ վշտացնում ես, միթէ քեզ նման թանկագին հիւրը պիտի պատրաստութիւն տեսնի:

— Սնդըում եմ, չնեղանաս. ես քո ասած հիւրերից չեմ. այս հարսանիքը իմն է և ես պիտի հոգ տանեմ, որ քիչ ուրախացնեմ այս թըշուառ սգաւորներին, չէ որ սրանք էլ մարդ են. օջախի տէր էին:

Գէորգ Վարդապետի ժողովրդասէր սիրտը լցեցաւ բնութեան սէգ որդու կարեկից խօսքերից ու լցւած սրտով ասաց.

— Տուր ինձ ձեռքդ, մենք եղբայր ենք. սըրտով, հոգով, զգացմունքով մէկ ենք: Թող կրօնը ամեն մարդի համար լինի միայն ներքին համոզմունք և ոչ թէ բաժանումի կամ ատելութեան որոմըն. թէ ինչ ես հաւատում, այդ իմ գիտենալու բանը չէ, բաւական է, որ ունիս անկեղծ սրտից բղխած սէր դէպի տառապեալները: Հաւատը խընձոր չէ, որ մարդ բռնէ, տեսնի, հոտոտէ և ապա իմանայ թէ որինն է լաւը, գեղեցիկն ու հոտաւէտը և որինը վատ. եթէ բարի գործ չունիս, լաւ է, որ ոչնչի չհաւատաս:

— Դու գրոց աշակերտ ես, լաւերիցն ես խոսում. ես դրանք շատ չեմ հասկանում, ասում էր քիւրդը բարի ծիծաղը երեսին: Այսօր պէտք է հայի պէս մի լաւ քէֆ անենք:

— Անենք, որքան կամենաս:

Աղան յարմար ժամանակ համարելով խօսակցութիւնը փոխեց:

— Ինձ վէքիլ չեմ կարող գտնել քաւորութեան համար, որովհետեւ ես միշտ իմ տեղը կանգնեցրել եմ այնպիսի հայի, որին լաւ և վատ կողմերը ճանաչել եմ:

— Ում որ լաւ ճանաչում էք թող նա լինի, ասաց վարդապետը, որ առաջ լսել էր Սըրգոյից բանի էութիւնը, և վերջապէս՝ ում որ ցանկանում էք:

— Մի ծառայ ունիմ, չգիտեմ ինչ ազգից է, բայց քաջ ու պատուական մարդ է նա.

—Հա, այդ Խնդրն է, խօսքը կտրեց վարդապետը, չկամենալով նրան դժարութեան մէջ թողնել, ես էլ նրան ճանաչում եմ ինչպէս դու ես ճանաչած, թող նա լինի՝ որ ոչ հայի խունկ է և ոչ թուրքի ուզարլուկ:

Քահ, քահ, անելով երկուսն էլ ծիծաղեցան և քաւորութեան խնդիրը վճռած համարեցաւ:

Պսակը ժամ էին տանում. յետեից գնում էին Խրղօն իբրև քաւոր, Յարօն, Աբրօն, Գրգօն և մի քանի ուրիշ մարդիկ: Երգող, ածող, գուսան չկար, չկար և խաղացող. բոլորը լուռ ու մունջ, տխուր արտում գլուխները կախած գրնում էին: Հարսանիքի թափորը նմանում էր աւելի մեռելի յուղարկաւորութեան քան թէ ուրախութեան հանդէսի:

Ճանապարհին դեռ եկեղեցու դուռը չհասած Ռէս Մրտօն, որ ամենից յետն էր գալիս, յենեցաւ գաւազանին, նայեց չորս կողմը յուզւած սրտով ախ ու հառաջ արձակեց ու ասաց.

—Հէյ կետի դունիւն, փլիս ու աւրիս: Մկա էլ չընք տէսնի ըմլա խարսնիս, իմալ օրթայ խէրու պսակինք Մկոյիս: Հալւէն, գաթէն, ջղէն դժր ին: «Ազպներ» ու «անտիք» (հարսանիքի մանուկներ, դժր ին: Պար բռնող աղջկէք լը չկան: Վայլօ, վայլօ... անելով ձախ ձեռքով զարկեց իւր գըլխին, որովհետև աջ ձեռքով գաւազանն էր բռնել: Ծերունին կարծես Արտաշէս թագաւորի

մահւան ժամանակ արտասանած խօսքերը ուզում էր կրկնել թէ. «Ո՛ր տայր ինձ դժուխ ծըխանի, զառաւօտն նաւասարդի, զվազել եղանց և զվազել եղջերւաց: Մեք փողս հարաք և թըմբկի հարկանէաք»:

Ռէս Մրտօյի համար այս ծանր, շատ ծանր էր տեսնել մի այսպիսի անշուք հարսանիքի հանդէս իւր թոռի համար, քանի որ նա բազմամեայ կեանքի ընթացքում միշտ տեսել և վայելել էր անթիւ հարսանիքների ցնծութեան և ուրախութեան հանդէսներ: Նա տեսել էր թէ ինչպէս հարսանիքից մի քանի օր առաջ առատութեամբ պատրաստում էին տեսակ տեսակ խմորեղէն հալւա, գաթա, տիպլա և այլն, և թէ ինչպէս հարսանիքի օրը «Ազպներն» ու աղջկերքը թագաւորին ու հարսին գովելով հարցնում էին պըսակի հալաւը և զարդարում էին ջղէն (արհեստական ծառ), որի ճիւղերից թելերով կախ ընկած էին լինում զանազան տեսակ թաց ու չոր մըրգեր, և ծայրերին յարմարեցրած խաչաձև մի մի զարդ, որոնք հիւսւած ու պատրաստած էին թռչունների գոյնգոյն փայլուն ու փափուկ փետուրներից և իւրաքանչիւրի ծայրին էլ զարկած էր լինում Արտամատի հոշակւած կարմիր ու գեղեցիկ խնձորներից մի մի հատ: Այդ ջղէն էր, որ ազապների միջից աւելի աչքի ընկնողը փողով գնում էր, (գինը օգուտ տէրտէրին է լինում)

և երկու ձեռքով հպարտ ու բարձր բռնած կերթար եկեղեցի թաղաւորի ու հարսի հետ միասին: Նա տեսել էր որ պսակւողների առաջն մի կողմում քաջամարտիկ ըմբիշները արհամարհելով ձմերային սառնամանիքը, մերկացած՝ միայն շալուարներն հագին՝ գօտեմարտում էին իրարու հետ՝ միւս կողմում, մի խումբ երիտասարդ թուր ու վահան էին խաղացնում, իսկ այն կողմը հարս ու աղջիկ պար բռնած ծանր, բարակ շորորալով պարում էին և իրենց հիասթանչ և չքնադադեղ տեսքովն ու ոգեգրաւ և սիրայորդոր լէլէներով խանդ ու եռանդ էին ներշնչում թէ ըմբիշներին և թէ առ հասարակ բազմաթիւ հանդիսատեսներին և վերջապէս նա գիտէր, որ այն հարսանիքները տևում էին 4—7 օր՝ շարունակ դահուլ զուռնա ածելով, երգելով, պարելով և կեր ու խումով: Իսկ անշուշտ՝ Սյոթմ ոչինչ չըկայ: Սրտերը մեռած, տանից տեղից զրկուած սգաւոր գաղթականներ են: Սիրտ չկայ, ինչպէս ցնծան, կեր ու խում չկայ՝ ինչո՞ւ ուրախանան: Ո՞ւմ համար կաքաւէին կոյսն ու մանկամարդ կիներ, մինչդեռ մէկի փեսայացուի և միւսի ամուսինի դիակները դեռ արևի երեսն էին մնացել գազաններին բաժին դառած:

Որքո՞ն սիրով գօտեւորւած հանդէս ելնէր ըմբիշը, քանի որ իւր հոգեհատորը, սրտի սիրելին հարեմական սեխեղ էր դարձել: Ինչ անգուժ

ծնող պիտի լինէր, որ ջահել ջիւան անուշիկ զաւակի արիւնը դեռ չչորացած գնար ուրախակից ու հանդիսատես լինելու:

ԺԶ.

Հարսանիքի երրորդ օրն էր: Ռէս Մրտօն հիւանդ պառկել էր մի ընդարձակ գոմում, որ յատկացրած էր միայն նրանց ընտանիքին բնակւելու համար: Նա անկողին չունէր, երկու խուրձ խոտ իբրեւ դռակ տակն էր փռած և մի խուրձ էլ խոտ ծառայում էր հիւանդին բարձի տեղ: Յրտի երկիւղից հալաւը չէր հանել, միայն վրայից ձգել էր մի ինչ որ հին մաշուած, գզգզած վերարկու իբրեւ վերմակ, որ հազիւ էր ծածկել նորա իրանը մինչև չորացած, փայտ դարձած ծնգները: Նա կարծում էր, թէ Աստուած իւր աղաչանքը լսել է և հիմա՝ պսակից յետոյ պէտքէ մեռնի ու ազատւի դառն տանջանքներից:

Մարանից ուզած ջուրը խմելով ասաց.

— Խա, Մարօ, լաւօ, քու թագն ու պըսակն լը տեսայ թըղ Աստուած խոզիս առնէ, խէրիք է, էլ չըմ ուզէ ապրել: Կանչա գքու խէր, մէր, զըմէն մեր տանըցիք թըղ ի գան, իսա տեղ բոլըին, վերջին օրհնանքս առնեն:

Բոլոր գերդաստանի անդամները եկել, շըրջապատել էին հիւանդի անկողինը և խոր լը-

ռութեան մէջ ընկղմած՝ ուշադիր սպասում էին լսել ծերունի նահապետի խրատները և առնել նրա օրհնութիւնը, իհարկէ այնտեղ էր և Նախօն

— Մեղայ քե Աստուած, մեղայ: 70 տարի ապրեցայ շատ չար ու բարի անցաւ գլխովս. անցւորիս (աշխարհիս) բաները չիմացայ: Մեղայ Աստծու, էս վերջի գուլում իմ ծովացած մեղքի պատիժն ի, պիտի քաշեմ: Նորա ձայնը կերկերւեցաւ յուզումից և անզօրութիւնից չըկարողացաւ էլ բան ասել իսկ աչքերից գլորւում էին արցունքի խոշոր կաթիլներ: Յարօն մօտեցաւ հօրը, խնամքով նստացրեց նրան տեղի մէջ և ինքը ետևի կողմն անցնելով՝ առաւ գիրկը, որ հանգիստ լինի և կսկծալի ձայնով ասաց.

— Աբօ, օրհնիր, մեղ, Աբօ,

— Խա, Յարօ, լաւօ, ես լը էդ մտքով կանչի, կուզեմ օրհնել, ամա սրտէս չը բըղխայ: Մկա կասես թէ չընչաւատ եմ դառն: Դրախտի դռներ իմ յառէջ փակուկ ին, օրթայ, դրախտի արժան էղնէինք մըր դրախտ էրկիր սաղայէլի ձեռքով դժողք չըր դառնայ: Ես Ռէս Մըտօն էղնիմ, իդան օրն ընկնիմ: Աստծու դիւան իմալ դաբուկ կենայ: Մեղայ քե Տէր, մեղայ: Սուլթանի խարջ ու խարաջ, կոռ ու բեկեար մէկի տեղ երկուս կիտայինք. տարին տըսներկու ամիս ժամ պատարագ կառնէի. սրբերուն խունկ ու մոմ անպակաս էր, զօր, գիշեր աղօթք կե-

նէի. մատղ, տուրք, ողորմութիւն... էհ չըմ գինայ, որ մէկն ասեմ. հէջ, մէկը բանի տեղ չբըռնեց. էլ մը իմ տուն բըրջակ էղաւ, իմ օջղի մուխ կտրաւ, քիւլ (փոշին) քամին տարաւ: Ծէդ, բէդ քիւլֆատ անօրէնի սրի բերան ընկաւ: Օրդայ իդա լըմէն իմ մեղքի պատիժն ի, մկա չըմ գինայ իմ մեղք ո՞րն ի. ի՞նչն է իմ մեղքը, հէջ չիմացայ: Մեղայ քե, Տէր Աստուած, Յիսոս-Քրիստոս:

— Աբօ, քու մեղք ասեմ որն է, այն կողմից ձայն տւեց Նախօն:

— Իդա Նախօն ի խօսող:

— Հա, ես եմ, Աբօ:

— Դէհ, արի իսա տեղ քովս, օր լաւ անկաջ դնեմ: Այդ մալ. դէհ, ըստ, մըռնիմ քե, Աբօն զքու չար տանի. իմ մեղք ո՞րն ի:

— Դու մեղաւոր ես քո ընտանիքի և բոլոր գեղացոնց առաջ. նախ՝ որ վատ օրինակ դառնալով՝ քո արդար վաստակի և դառն բըտնքի արդիւնքը չես գործ դրել քո ընտանիքի և անձիդ պաշտպանութեան համար, այլ տւել ես քիւրդերին, որոնք հացովդ ապրել ու բեզ վերայ բըռնութեամբ իշխել են: Դիտեմ երկիւղիցդ ես արել ալգպէս, բաց կեանք չունէիր, մահիցն էիր վախենում: Դու իբրեւ Ռէս՝ բոլոր գիւղը բեզ կլէր. եթէ այն ժամանակ չվախենայիր և գիւղացոնց էլ չվախեցնէիր, հիմա այս օրը չէիր ընկնի: Երկրորդ՝ երբ որ քո հարևան քիւրդը

Թուր ու մրդախ կսրէր քեզ սպանելու համար, դու խաչ ու խաչվառ էիր շինել տալիս և երբ գիշերով կամ ցերեկով կգար, և վառօդ ու գնդակով զարհուրեցրած ամբողջ գիւղի նախերն ու հօտը կքշէր, կտանէր, դու քօռ պառաւի նման եկեղեցի կմտնէիր, խունկ ու մոմին զօռ տալով՝ աղօթք կանէիր սրբերի առաջ և սիրտ չէիր անէ գոնէ քո սեպհականութիւնը պաշտպանել և կկարծէիր, եթէ քեզնից արիւն գնայ, քիւրդից պիտի ջուր դուրս գայ: Եւ չորրորդ՝ դու մեղաւոր էիր, որ հարկ կտայիր ու չէիր հասկանայ, թէ հպատակը պարտաւոր է տէրութեանը հարկ տալ նրա համար, որ երկիրը պահպանւի խաղաղ և բարեկարգ վիճակի մէջ, իսկ քո կեանքն ու գոյքը միշտ վտանգի ու բռնութեան ենթակայ էր. և դու բնաւ տէրը չես եղել և դարձեալ ոչխարի նման թողել ես, որ կաթդ ու բուրդդ առնեն և գառդ էլ մորթեն ուտեն: Ամեն մարդ իրեն մասին ինքը պիտի մտածէ, բայց դու չես մտածել քո անձդ պաշտպանելու օգուտը միայն Աստծու ու սրբերի վերայ ես դրել Սրտուած ես եմ ու չեմ օգնէ: Ի՞նչ կասես: Իհարկէ հիմա էլ պիտի քաշես այդ ծանր մեղքիդ պատիժը:

— Եայնի (այսինքն) ըսել կուզես թէ իմ մէղքն էն ի, օր ես քիւրդի ահուն եմ աղօթք արել Աստծուն: Հալլօ, հալլօ: Մկայ դրո տիւն ջահիլ ես. արունդ ի դարի վեր կերթայ: Ռէս

Մրտօն Գիւրդէն վախցող չէր, ամա Գիւրդի չեռն սև ասկեար (զօրք) էր կախուկ: Ես Աստծուն աղօթք իմ արե իմ խոգու փրկութեան խամար: Ծերունին կարծես ոգևորւեցաւ. ձեռքը տարաւ ճակատը տրորեց և ապա առաւ որդու՝ Յարօյի ձեռքից ծխաքարը դրեց բերանը, ագահաբար մի քանի անգամ ծուխը ներս ու դուրս թողնելով և բոլոր ճիգն ու ջանքը գործ դնելով՝ շարունակեց ընդհատաւած խօսակցութեան թելը:

— Նախօ, լաւօ, բանն օր ըստեղ հասաւ պիտի ըսիմ. թըդ Աստուած մեղք չհամարէ, թըդ պարծանք չեղնի: Ես ահու չեմ աղօթե Աստծուն. օրթայ եղեկեցի (եկեղեցի) կմտնէի, կտեսնէի. տէրտէր—տիրացու ճըլվըլալէն ժամ կըսէին. ինա ժամի անուշ ձէն օր իմ անկանջ կըլնէր, սիրտս ի կլցւէր անմահական խնդումով, խոգիս ի կխմրէր, կփառաւորէր, կասես թէ կըթռչէի դէպի վեր, դէպի էրկինք կերթայի, կելնէի Աստծու աթոռի առէջ կկայնէի. էլ իմ աչքին հէջ բան չէր երևայ, ոչ տուն ու տեղ, ոչ կնիկ տղայ, ըմէն լը մտքէս կեխէին, կմոռնայի. մենակ ստեղծող Տիրոջ պատկերք ուր հրեշտակներու խեռ իմ մտքիս մէջ կուգար ու կֆնար: Գիշեր ցերեկ ընձիկ էման կուգար, (այնպէս կթւար) օր ամենակալ Տէր իմ խեռն ի: Մտքովս կտեսնէի ս. Գիրիստոսին, մըռնիմ էնոր սուրբ զօրութանը, խաչին վրայ մըր մեղքի խա-

մար խաչած: Կուղէի ես լը խաչւիմ իմ լուս
խաւատի խամար: Վով օր կուղէր, կուտայի. հէչ
«չէ»՝ չէի ըսէ: Կուղէի օր ս. Քիրիստոսի սի-
րուն իմ եղած չէղած տայի տուրք, ողորմու-
թեն: Կուղէի իդա անցւորիս մէջ հէչ մէկիմ
սիրտ ինձնէ խոռով չմնար, ու ամեն մարդ սիրեն
իրարու, լաւութեն էնեն, ձեռք բռնեն մէկ մէ-
կու: Քիւրդ ու Տաճիկ լը խայուն պէս կսիրէի,
չունքի (որովհետեւ) ընդոնք լը Աստծու ստեղ-
ծածն են: Է՛յ, չըմ գինայ քե իմալ հասկցում
էն ըմենն, օր սրաէս ու մտքէս անցել է:

Հիւանդի ըռպէական ոգևորութիւնը անցաւ,
չքացաւ: Թուլացաւ պարանոցը և գլուխ ծռե-
ցաւ աջ ուսի վերայ: Նա ալլեւ չկարողացաւ իւր
ներքին հոգեկան աշխարհի զեղուն ու պարա-
րուն զգացմունքը լիովին արտայայտել, որովհե-
տե թէ կրթութիւն ու բառերի պաշար չունէր
և թէ մարմնական առողջութիւն ու զօրութիւն:
Նորա կրօնասէր սիրտն սւ միտքը մանկութեան
հասակից տողորւած էր համակ մարդասիրու-
թեան բարձր ու վսեմ գաղափարներով. սակայն
այս վերջին աւերածութիւնն ու սրածութիւնը
նորսն գլորել էին յուսահատութեան անդունդը,
որ տեղից դուրս գալու ոչ հաւատ ունէր և ոչ
յոյս, և այդ պատճառով թերահաւատութեան
աղջամուղջը պատել էր արհաւիրքով ու ցաւա-
լի վշտերով լցւած նորա համայն էութիւնը, որ

քաղմամեայ գոյութեան ընթացքում միշտ փայլել
էր հաւատի պայծառ լապտերով:

—Նախօ, զուր տեղը վշտացրիր Աբօյիս,
տիրող լուսթիւնը խզեց Յարօն:

—Ձէ, զուր չէ, լաւ կսէ, թըղըսէ, տեղն է.
եւ չըմ նեղանայ. ասաց ծերունին փոքր ինչ
զայրագնած ձայնով՝ գլուխը կրկին ուղիղ բըռ-
նելով: Իմ էրած ըմմէն բան լը աղութեն էր,
դարտակ բաներ էին: Գիւլու (գալլի) բնի յառէջ
գառնոց չըն շինի:

—Լաւ, Աբօ, դէհ օրհնիր մեզ, դրանց ժա-
մանակը չէ: Անցած գնացածը էլ յետ չի դառ-
նայ:

—Անցած չի դառնայ, ամա (բայց) դաս
կեղնի, օրինակ կդառնայ: Նախօյի խօսքեր մէկ
մէկ մարգարիտ են:

Նա գլուխը կախեց կուրծքին, մի քանի
ըռպէ լուռ մնալուց յետոյ շարունակեց.

—Յարօ, տիւն կսես օրհնէ, իմալ օրհնեմ,
չըգինայ ինչ ասեմ: Իմ օրհնանք էն գաղ ձըր
վրէն կթափի, օրթայ խանդարտութեն կը
յընկնի, աշխարք կգինջանայ, կդառնաք կէրթաք
իմ բըրշակ օջախ կշէնցուք, իմ մըլքերս ու սը-
տերս կտիրէք: Խա, վալլա էն գաղ խոգիս լը
կգինջանայ, թէ օր կպրէ կարասին մէջ լը ըն-
կած էգնի, իմ մարմինն լը կուրախանայ, թէ
գերեզմանիս մէջն խող դառած եղնի: Էս է իմ

կտակ. էս իմ օրհնանք: Մի քիչ շունչ առնելով
աւելացրեց.

—Ախ... պապական... խող ու ջուր... ա-
նուշ... ի... յունա... մարդ... խաղանդ... կը...
մըռ...նի...:

Հիւանդի մարած աչքերից գլորւեցան աղի
արցունքի մի գոյգ վճիտ կայլակներ, որոնք
պաղած մնացին աղբերակնի առաջ: Նորա ձայնը
խապառ կըտրւեցաւ և գլուխը այս անգամ բո-
լորովին ուժասպառ յետ ընկաւ որդու կուրծքի
վերայ: Նորան հանգիստ պառկացրին: Բոլոր
ներկայ գտնուող տանեցիք մեծ պատկառանքով
մէկ մէկ եկան, չոքելով համբուրեցին Ռէս Մըր-
տոյի բարեգործ ձեռք, որ արդէն սառել էր:

Ժէ.

«Հոգևորականի առաջին և կարևոր գործն
է ծառայել ժողովրդին, և բուն այդ նպատակի
համար էլ ուխտեցի նւիրել իմ անձը. հիմա ինձ
կանչում են «կարևոր պաշտօն» ստանձնելու, այս-
ինքն մեղկ կեանքով ապրելու, Դէրիքի վանքի վա-
նահայր Գէորգ վարդապետը սենեակի մի անկիւնից
միւս անկիւնը գնալ գալով մտածումէր այդպէս և
երբեմն էլ նայում էր ձեռքում բռնած պաշտօնա-
կան մի թղթի, որ նոր էի ստացել, որով և
հրամայած էր իրեն «անյապաղ թողուլ զս.
Աստուածածին վանս Դէրիքի և փութալ աճա

պարել այսր վասն ստանձնելոյ զկարևոր պաշտօն»):
Յուսահատութեամբ նստեց գրասեղանի առաջ և
սկսեց մի պատասխան գրել այդ հրամանի հան-
դէպ: Նա թւեց մի առ մի այն յարգելի պատճառ-
ները, որոնք անհրաժեշտ էին կացուցանում իւր
ներկայութիւնը այդ վանքում, ուստի և անկա-
րելի էր համարում թողնել սկսած վսեմ գոր-
ծը, որի աներկեւան վիճակը կախած էր մի-
միայն իւր խնամատարութիւնից: Սակայն մտա-
ծելով, որ այս գրաւոր պատասխանը կարող են
ուրիշները ընդունել իբրև փաստ իշխանութեան
դէմ ըմբոստ լինելու, որ երբեք մտքովն չէր
անցնում, և զանազան անտեղի կասկածների
տեղիք տալ, պատառոտեց գրած թուղթը և մի
կողմը ձգեց: Նա որոշեց անձամբ գնալ, խօսել,
հասկացնել այդ ամենը, ում որ հարկն էր, մեծ
յոյս ունենալով, որ նշանակութիւն կտրւի իւր
ծանրակշիռ զեկուցումին և հրաման կստանայ
վերադառնալ իրեն սիրելի աւերակ վայրը: Մի
քիչ խրախուսւած իւր որոշումով վեղարը դրեց
գլուխը և գնաց դուրս:

— Ներիր, փափաղ էֆէնդի, այս ըոպէիս
ես պատրաստում էի քո մօտ գալու, ոտք ել-
նելով զիմաւորեց Բրօ Աղան վարդապետին: Քա-
նի օր է, որ իմ էլ, քո էլ գլուխը խառնւած
էր նախ հարսանիքի հանդէսով և ապա իմ

քիրվա Յարօի հօր, Ռէս Մրտօյի թաղումով, Աստուած հոգին լուսաւորէ:

Յարմար ժամանակի էի սպասում, որ գայի քո մօտ մեր այն անցած օղւայ թերի մնացած խօսակցութիւնը լրացնելու, որովհետեւ այս երեկոյ ես պէտք է անպատճառ գնամ. շատ ուռաշացայ: Ով գիտէ, հիմա այնտեղ մեր աշխարհը ինչեր են գործւում:

— Բրօ Ադա, դժբաղդաբար ես էլ պիտի քեզ հետ դուրս գամ վանքից:

— Ինչո՞ւ, խէր լինի, ո՞ւր պիտի գնաք:

— Մեր հոգևոր իշխանութիւնը կանչել է մի կարևոր գործի համար. պէտք է անպատճառ գնամ:

— Այդ լաւ չեղաւ, փափաղ էֆէնդի:

— Շատ լաւ գիտեմ, որ վատ եղաւ, բայց ինչ արած, իշխանութեան հրաման է, պէտք է կատարել:

— Ապա վանքը ո՞ւմ պիտի յանձնես:

— Նախօրին կյանձնեմ մինչև իմ վերադարձը, շատ չեմ ուշանայ: Գնալ գալս հաղիւ մի ամիս տեէ:

— Ուրեմն բարի ճանապարհ և չաջող վերդարձ:

— Յտեսութիւն:

Փի.

Նախօն երկու ընկերի Աբրօյի ու Գրգօյի հետ բարձրանում էր մօտագայ բարձր բլրակի վերայ և այնտեղից շարունակ հերթով հսկում

էին, որ աւազակները գալու ժամանակ միջոց ունենան վանքի պարիսպների տակ պաշտպանւելու: Մի ամսի տեղ հինգ ամիս էր անցել, դեռ վարդապետը չէր վերադարձել և յոյս էլ չկար դառնալու: Անցել էին և ձմեռւայ դաժան օրերը: Բացւել էր գեղեցիկ գարունը, որ իւր կենսատու հրապուրումով լցրել էր տափնալի ու խոշտանգութեան ենթարկւած գաղթականների սիրտը նորից ապրելու համար: Յարօն Բրօ-Ադայի տւած ընծաները և իրենց մօտ մնացած մի քանի արժէք ունեցող զարդեր ծախելով առել էր երկու լուծ եղ ու մի քանի սոմար ցորեն (սոմարը 20 փութ) էլ սերմացու: Նա գնում էր վանքի շուրջը գտնուող պարարտ հողերը մըշակելու: Կորդացած երկիրը շատ դժւար էր փափկանում արօրով վարելով: Հարկաւոր էր մի գութան 6—8 լուծ եգներով, որ հերկածը մի բանի նմանէր, բայց չկար: Չարքաշ երկրագործը չը վհատեցաւ: Առաջ սկսեց վարել շատ երեսանց՝ ակօսները իրարուց հեռու գծելով. յետոյ այդ վարածը միւս անգամ էլ վարեց քիչ խոր և մօտ մօտ ակօսնորով, իսկ երրորդ անգամը աւելի կանոնաւոր հերկելով բաւական հող հանեց կարծրացած գետնից, որ կարող էր իւր մէջ ցանա՞ծ հացահատիկները բեղմնաւորել: Այդ տեսակ ծանր ու տանջող միջոցով նա սերմանեց երեք սոմար ցորեն և մի սոմար գա-

րի: Կեանքը կրկին քաղցրացաւ Յարօյի համար. աշխատանքը նրան ոգևորեց ու յօյս ներշնչեց, որ ընտանիքը այլևս քաղցած չի մնայ: Աշխատանքից ազատ օրերին նա սովորութիւն էր արել Գոհարի անդրանիկ դաւակը կալտառ Մըրտօյին գրկել ու նստիլ արեգկողը (արեգակի հանդէպ) պարսպի դռան մօտ և անհուն կարօտով լցւած, նայում էր մանկական անմեղ ու զւարթ դէմքին, ուր իբրև հայելու մէջ տեսնում էր իւր նահատակ որդու, անմոռանալի Մկօյի պատկերը, անյազաբար համբուրում էր մատաղ մանուկի փափլիկ այտերն ու ձեռիկները և երեսի կոշտ մազերով ցաւեցնում էր նորա քնքոյշ այտիկները. փոքրիկը ճշում էր ցաւիցը ու անհանգիստ լալիս էր: Պապի սիրտը չդիմանալով լացին՝ ձայն էր տալիս:

— Գոհար, Գոհար, արի տղան առ, լալիս է:

Գոհարն առնում էր միակ յօյս ու ապաւէն գառնուկին: Մայրական գգւանքով ու զուրգութեամբով հանգստացնում էր անուշիկ Մըրտօյին: Նա իւր պսակի ալ վալալից արդէն կարել, պատրաստել էր մի գեղեցիկ բաճկոն, որ թէև գեռ մեծ էր Մըրտօյի համար, բայց երբ որ պապը գրկելու էր լինում, իսկոյն հագցնում էր գեղեցիկ զգեստը, որ թէ կեսրայրին ուրախացնէ և թէ ինքը ուրախանայ, և պապի գրկից առնելուց յետոյ անմիջապէս հանում էր տղայի հագից

այդ նւիրական հտնդերձը և ծալելով պահում էր իւր կապոցի մէջն: Նա սրտով հոգով ցանկանում էր, որ բնաւ չմաշի, չոչնչանայ պսակի ազիզ յիշատակը, այլ միշտ տեսնի որդու հագին ու մխիթարւի, Մկօյի անձկալից կարօտն առնելով յետ մնացածներից, որպէս զի ըղձատուչոր չմնայ, իսկ Մարանը առաւօտեան վաղ վեր էր կենում և շտապով բարձրանում պահակների բլուրը. Նախօյին ողջ և առողջ, ուրախ զւարթ տեսնելուց յետոյ իւր սովորական կարգալ գրեւում դասերն էր առնում և անմիջապէս գալիս էր հօր մօտը, որ արտ էր վարում, և սկսում էր մաքրել նորա վարած արտը քարերից: Այդ աշխատանքը վերջացնելով նա ձեռք էր զարկում բանջար ժողովելու, քաղում էր սիւբեղ, աւելուկ, բաթաթուկ, եղինձ, սուխուկ և այլն, որոնցով կերակրում էին Յարօյի ամբողջ ընտանիքը, առատ հնձի սպասելով:

ԺԸ.

Պարսիկ կառավարութեան մի քանի պաշտօնեաներ սկսեցին նեղել այդ գաղթականներին, մեղադրելով մի քանի անհիմն և բոլորովին սուտ լանցանքների մէջ. և պահանջում էին վանքից հեռանալ, այդ պատճառով էլ նրանք ժողովել էին խորհրդի:

—Հիմա ի՞նչ անենք, դիմեց Յարօն իւր փեսային, որի խելքի ու քաջութեան վերայ մեծ համարում ունէր:

—Ինչ պիտի անենք: Վաճառք անտէր թողնել չեմ կարող մինչև վարդապետից վերջնական մի պատասխան չստանում: Դու բոլոր ընտանիքը առ ու գնա մի հայ գիւղ: Ապրեցէք մի կերպ, տեսնենք վերջը ինչ կլինի: Ես, Աբրօն ու Գրքօն կմնանք վանքին պահապան, սաց Նախօն ու վերև հայեց. հայեցւածքը կնոջ տխրամած դէմքին և աչքերի նայւածքին հանգիպելով, Նախօյի քաջութիւնն ու կորովը թուլացաւ, սիրտը լցւեցաւ անբացատրելի թախծութեամբ ու վհատութեամբ. թուում էր, թէ այս խօսքերը արտասանելով, այլուում էին լեզուն, շրթներն ու բերանը: Անջատւել Մարօյից այնքան անտանելի նեղութիւն ու զրկանք կրելուց յետոյ. ոհ, ծանր էր, շատ ծանր էր այդ խաչը որ պիտի դնէր իր ուսին: Նա կամեցաւ յետ առնել իւր խօսքը. վանքի դռները բաց թողնելով աւագակների առաջ, առնել հոգեհատոր թառլանին ու փախչել գնալ այդ մահահրաւէր վայրերից և էլ չաւիտեան չբաժանւել նրանից: Սակայն մտաբերեց իւր խօսքը, որ տւել էր Գէորգ վարդապետին իւր հին ընկերին և նոր ասպնջակահին, որ միամիտ լինի վանքի կողմից մինչև արիւնի վերջին կաթելը ինքը կպաշտպանէ

վանքը անվտանգ մինչև նորա վերադարձը: Խօսքից դառնալ, դաւաճանել ընկերական ուխտին, այն էլ մի այսպիսի վսեմ գործի մէջ՝ նրա համար աւելի ծանրագոյն էր քան մահը: Արհամարհեց կանացի թուլութիւնը, սրտապնդւած անյողգողտ քնաց իւր տւած խօսքին, աշխատելով հայեացքը խուսափել տալ կնոջ գայթակղեցուցիչ պատկերից:

—Ախր մենք ուր գնանք, ծանօթ չունինք, մեզ ո՞վ տեղ կտալ, ով կընդունէ:

—Արդէն ամեն բան կարգադրւած է. այս գիշեր քոռ Մօսօն ու Զալալը կգան և ձեզ կառնեն, կտանեն ու կտեղաւորեն մի ապահով հայ գիւղի մէջ: Մարօն լսեց անշատման վճիռը և էլ չկարողացաւ դիմանալ, սիրտը սեղմելով թողեց ու գնաց մի առանձին անկիւն, նստաւ ու մտածում էր, թէ արդեօք ինչու համար Նախօն հայեացքը թագցնում էր իրանից, չլինի ուղում է երեսից ձգել. միթէ իւր գուշակութիւնը ուղիղ պիտի լինի, թէ «ինքը այժմ աղքատի աղջիկ է, երեսի գեղեցկութիւնը գնալով օրէցօր տգեղանում է, Նախօն ինչպէս պիտի պահէ իրեն և ինչ սրտով սիրէ: Նրա միտքը պտտւում էր միայն յոռտեսութեան այս հօրիզոնում և սրանից դուրս չէր կարող գնալ, որովհետև ուրիշ ոչ մի առիթ չունէր և չկար որ աւելի վատ խոհերի մէջ ընկնէր: Նա գեղջուկ

խելքովն սկսեց քննադատել ամուսնու վերաբերմունքը թէ դէպի իրեն և թէ դէպի իւր ծնողները, տեսաւ որ Նախօյի ջանքովն էր, որ այս մի տարի կլինի ապրում է նորա հօր ընտանիքը. ուրեմն 20 հոգուց կազմած մի գերդաստան պահողի համար շատ հեշտ է երկու հոգի կերակրելը, հետևաբար աղքատութեան պատճառով չէր կարող իրեն երեսից ձգել, դրժելով ուխտին, որ ուխտել է ապրիլ իւր հետ մինչև գերեզման. իսկ տգեղութեան մասին մտածելն անգամ աւելորդ է, քանի որ ինքը ամեն օր տեսնում է իւր պատկերը առւի ջրի հայելու մէջ և համոզւած է, որ պսակւելու օրից սկսած օրէց օր աւելի գեղեցկանում է: Այս այսպէս լինելուց յետոյ էլ ինչու Նախօն իրանից երես դարձնէր, և չուզէր, որ հայեացքը հայեացքին հանդիպէ: Նա որքան աշխատում էր գտնել մի տրդարացուցիչ պատճառ. որ էլ Նախօյին չմեղադրէր դէպի իրեն անտարբեր գտնւելու մէջ, և իրեն սիրտը հանգստանար ու էլ խաբւած չկարծէր սիրոյ մէջ, չէր կարողանում խելք հասցնել: Նորա վառ երևակայութիւնը հետզհետէ աւելի շատ էր բորբոքւում, միտքը շփոթում էր. կապակից բան մտածելու ընդունակութիւնը կորցրնելով ձեռքերը աջ ու ձախ քունքերին դրած արմուկներով յենւեցաւ ծնգներին և այս դրութեամբ մնաց:

Նախօն նկատեց, որ ամուսինը խոժոռած դէմքով հեռացաւ, էլ չկարողացաւ համբերել. շուտով խորհրդի նիստը վերջացնելով, վերկացաւ, գնաց, գտաւ նրան տխուր նստած ու երկու ձեռքով գլուխը բռնած:

— Ի՞նչն էս առանձին քաշւել ու այդպէս հոգս անում, կարեկից ձայնով հարցրեց

— Ապա ես խոզս չանեմ, ո՞վ անէ. էլ իմ երեսիս չես նայէ, ուշքի գալով պատասխանեց Մարանը խորապէս զգածւած:

— Ի՞նչ կլինէր, որ իմանայիր թէ ինչու չէի նայէ երեսիդ:

— Ես ի՞նչ իմանայի:

— Ինձ համար շատ դժւար է թւում այս անգամ քեզանից հեռանալը, այդ պատճառով էլ սիրտս չէր դիմանայ, որ ազատ նայէի քեզ:

— Իմալ ասիր, քո սիրտ իմալ եղաւ, քո սիրտ բլաւ (յուզւեցաւ), քիչ ուրախանալով հարցրեց Մարանը:

— Ես քեզ չեմ ուզում թողնել առանց ինձ, որովհետեւ շատ եմ սիրում:

Ողորդ, Նախօ ջան, մկա զիս կսիրես, իմալ օրթայ կսիրէիր մըր ծըռարտի գարին քաղելու ու մըր բաղչին մէջ առաջին գաղ տեսնելու վախդ (ժամանակ)

— Այո, այո, այն ժամանակներից էլ աւելի կսիրեմ, ու կպաշտեմ քեզ, իմ աստածունհիս:

Մարօն ուրախութիւնից ինքն իրան կորցրած փաթաթեցաւ ամուսնու պարանոցովն ու շերմագին սեղմեց կուրծքին, և ատամները իրար կպցրած արտասանեց:

—Ա՛խ, իմալ քեաղցր ես, իմալ խօրօտ ես:

—Ես չէ որ շատ անգամ դաս տւածս ժամանակ ասել եմ քեզ, որ աշխատիր ուղիղ խօսել, դու դարձեալ քո մանկութեան աղաւաղած հնչիւններով ես խօսուում:

—Է՛հ մոռացայ: Սովորել եմ, գիտեմ, պիտի ասէի «ինչպէս բաղցր ես. ինչպէս գեղեցիկ ես». բայց չէ, Նախօ, երբ որ քեզ կսիրեմ, շատ դիւր է գալիս սէրս յայտնել իմ մանկութեան խօսքերով ու հնչիւններով: Գիտես, «աւտող տալու» ու «ծրռ արտի» անի, մոռացայ, պիտի ասէի «մաճնաթանի» ու «ծուռ արտի» անդրանիկ սէրն շատ անուշ է:

—Ինչի՞ ես արտասուում:

—Ես, գոգնոցի ծայրով աչքերը սրբելով, շարունակեց, սրտիս մէջ կարծես թէ մի բան է պահած. չգիտեմ երջանկութիւն է այդ թէ թշւառութիւն և դրա համար էլ լացս գալիս է:

—Թշւառութեան բան չկայ: Շատ չենք հեռանայ իրարուց. վանքից մի բանի ժամւայ ճանապարհ է ձեր գնացած գեղը: Ես շուտ շուտ կգամ քեզ տեսնելու. դու քեզ ուրախ պահէ, և երբեմն էլ նամակ գրէ ինձ, երբ որ կուշանամ:

Նախօն թէև լեզուով ուզում էր մխիթարել և պաշտելու մի այնպիսի արտայայտութեամբ դիտեց Մարանին, որ հանդարտեցաւ և սկսեց ձեռքերով շոյել նրա թուխ ընչացքն ու մօրուքը, սակայն իւր ներս ևս զգում էր մի տխուր թախծութիւն, որ երբեք այդպիսի բան չէր պատահած իրեն հետ: Ինքն իրեն մեղաւոր էր զգում, որովհետև անհատական սիրոյ անձնւորութեանը պարտազանց գտնւելով, ընդհանրական սրբազան պարտականութիւնը կատարելու պիտի գնայ և գնաց:

ԺԹ.

Բ. քաղաքի բերդը, ուր բանտարկում էին քաղաքական չանցաւորներին, խիստ ամուր ու անմատչելի էր: Նա կառուցւած էր հին ժամանակներից բարձր ժայռի գլխին, որի տակ երևում էին ամբողջ քաղաքի բոլոր շինութիւնները: Այնտեղ էր նստում և երկրի կուսակալը, որ հրամայում էր սրով ու հրով ջնջել ապստամբ հայերին, որոնք ուզում էին Օսմանեան լուծը թոթափել և հակական թագաւորութիւն հաստատել: Այդպէս էին հաւատացնում ամբողջ աշխարհին կարմիր Սուլթանն ու իւր արբանիակները: Բանտը լիքն էր հայ բանտարկեալներով, որոնց թիւը հետզհետէ քչացնել էին աշխատում: Շատերին աքսորում զէպի հաբաւային նահանգները Սքիա, Սրաբիա և այլն: Աւելի չանդուգ-

ներին չարաչար մահով սպանում էին բանտի մէջ. իսկ վնասուածներին կրօնափոխ էին անել տալիս, որ մահից ազատւին:

Մի քանի յաջող ու անող ճակամարտից յետոյ մատնութեամբ բռնւել ու այդ բանտն էին նետուել Նախօն ու Խզրօն, որոնք չկարողանալով տանել հրաշէկ շամփուրներից առաջացած կիզող, տոչորող կսկիծներին, կամեցան մի հնարքով ազատւիլ այդ դժոխային տանջանքներից:

— Նախօ, եթէ վաղը գան իմ ձեռքերիս վերայ կրակ վառելով սուրջ պատրաստեն, ես պիտի ընդունեմ մահամետականութիւն: Ախր ինչո՞ւ մեր արեւը խաւարեցնենք այս յիմարների ձեռքով և նպատակներին չհասած իշի նահատակ դառնանք: Ի՞նչ են պահանջում մեզից այդ տխմարները:

— Միթէ չե՞ս իմանում, թէ ինչ են պահանջում: Պահանջում են, որ «սալաւատ» բերես, իրենց հաւատը ընդունես, ասես թէ Աստուած մէկ է և նորա ճշմարիտ առաքեալը Մահմեդն է:

— Ինձ համար միևնոյն է այժմ թէ Աստուած կայ, չկայ. քանի որ ոչ աղաջանքս է լըսուում և ոչ ինձ օգնութիւն է ցոյց տրուում: Ինչիս է հարկաւոր նրա անպէտք գոյութիւնը, եթէ կայ. իսկ եթէ չկայ, էլ ի՞նչ կարիք կայ այսքան տանջւիլ չեղածի համար: Ի՞նչ փութս է. նրա մարգարն Մահմեդն է, թէ Մովսէսն

կրօնական գաղափարների համար չէ, որ կռիւ ենք մղում, այլ համիդական անազորուն բռնութիւններից ստիպւած՝ ընկել ենք սար ու ձոր թշուառ ժողովրդի ծով ցաւերը մի քիչ դարմանելու:

— Լաւ, Խնզը, մենք գաղափարի զինւոր ենք. ամօթ չէ, որ մենք մեր հաւատն ուրանանք և դաւաճանենք մեր ժողովրդին, որին խօստացել ենք մեր կեանքը զոհ բերել:

— Երևի դու իմ խօսքերից բան չհասկացար: Հիմա խօսիմ օրինակով. զիցուք բանտումը չենք, ճանապարհ ենք գնում. ընկել ենք բազմաթիւ աւազակների ձեռքը, որոնք առում են, թէ ձեր մօտը փող կայ, գանձ ունիք, մեզ տւէք, թէ որ չէ՝ կսպանենք: Իսկ մենք՝ փոխանակ ուղիղն ասելու, թէ մեզ մօտ ոչինչ չկայ, ասենք թէ, այո, ունինք ու չենք տայ, ինչ ուղում էք, արէք, Դրանից ի՞նչ դուրս կգայ: — Եթէ ոչ՝ յիմարութիւնների յիմարութիւնը: Քանի որ ես հաստատ համոզւած եմ, որ բոլոր կրօնները մարդկային տհաս կամ խորամանկ մտքի ծնունդ են, էլ ինչո՞ւ մոլորւիլ: Չէ որ ես մի քանի անգամ ասել եմ քեզ թէ, «սէրն յիմարին է բաժին, տէր ու Աստուած տխմարին»:

— Խորամանկութիւնն ու քաջութիւնը եղբայր են. առաջինը իշխում, բռնանում է բանականի հոգու վերայ՝ նրա մտքի թռիչքը կաշկան-

դելու ժանկոտած, փթած շղթաներով, իսկ երկրորդը ստրկացնում, տիրում է մարդ արարածին. բռնակալը եղևում, նստում է նորա ուսերին՝ ինչպէս գրաստի վերայ: Այդ երկու եղբայրներն են Աստածութիւնն ու թագաւորութիւնը որոնց պաշտօնեաները ապականում են ու աւերում այս դրախտանման երկիրը: Այդ ամենը շատ լաւ գիտեմ:

— Լաւ, լաւ, այս խօսքերը պահիր, որ խօսես դատաւորների ու կուսակալի առաջ, ուր մեծ ժողովուրդ էլ կարելի է հաւաքել: Ահա գալիս են, եւ միայն միշտ մտիկ տուր իմ ակնարկներին, նշանացի խօսելուս, խօ իմ այդ լեզուն կհասկանաս:

— Ինչ կուզէ թող լինի, ես որ թիւրքացողը չեմ:

Այսպէս էին խօսում Նախօն ու Խնդրը գերեզմանի նման նեղ ու ցածր բանտի մէջ, ձեռքերն ու ոտքերը շղթայի զարկած, երբ ոստիկանի խռիւտ ձայնը հասաւ նրանց ականջին, որոնց պիտի տանէր նախ հարցաքննելու, այսինքն իրենց չգործած յանցանքը խոստովանել տալու և ապա, եթէ չեն յանձն առնի, հաւատափոխութեան հրաւիրելու, իսկ եթէ այդ էլ չի յաջողի, տանջելով ու չարչարելով մահաւան դռնն հասցնել և եթէ ողջ մնացին, անդարձ աքսորել:

— Եղբայրներ, թիւրք ժողովուրդ, երեկ իմ ընկեր Խրզօն ընդունեց ձեր հաւատը և դուք

շատ ուրախացաք, այսօր էլ պէտք է ես կամ հետեւիմ ընկերիս օրինակին և կամ մահաւան պատիժ կրեմ:

— Այո, այո. այդպէս է Ալլահի կամքը, ձայն տւեց վերին կողմից հոգևոր դատաւորը՝ զադին, որ նստել էր կուսակալի աջ կողքին:

— Որդի, ինչո՞ւ մեզ թողած խաժամուժ ամբոխի հետ ես խօսում, քաղցրութեամբ հարցրեց կուսակալը ատենի մէջ տեղը՝ իւր առաջ կանգնող Նախօնին:

— Թող ներէ իմ մեծ տէրը՝ իւր ծառայի պակասութիւններին, որովհետեւ ես ժողովրդի-ամբոխի միջից դուրս եմ եկած և հիմա էլ այս խաժամուժ ամբոխի սիրուն է, որ ես այստեղ եմ հասել, ուստի մի առանձին հաճոյք եմ ըզգում նրանց հետ խօսելիս, յոյս ունիմ, որ իրարու պիտի հասկանանք:

— Ինչո՞ւ չպիտի հասկանանք, քանի որ դու էլ մեր լեզուով ես խօսում, լսեցաւ ամբոխի միջից միաբան պահանջ, որ իրենց հետ խօսի:

— Մենք խնդրում ենք որ իրաւունք տրւի մեր նոր հաւատակցին իրեն կամքով խօսելու ինչպէս երեկ խօսեց նրա ընկերը, ձայն տւին զանազան կողմից աւելի ուժգին թափով:

Ղազու դէմքը կնճռոտեցաւ. նայեց դէպի կուսակալը, որ մի հնարքով կամ ուժով չթողնէ խօսելու, որովհետեւ երեկ իրեն ներկայութեամբ

թլպատութեան հանդէսին խրդօն այնպիսի բաներ ասաց, որ ժողովրդին հաւատից հանեց. և գիտէր անշուշտ, որ սա նրանից աւելին պիտի ասէ: Սակայն կուսակալը ժողովրդի տրամադրութեան հակառակ չուզեցնալով գնալ, ուշ չդարձրեց դադու ակնարկին իբրեւ թէ չի նկատում, և Նախօյին դառնալով ասաց:

— Խօսիր, երբ քեզ ու ժողովրդին հաճելի է այդ:

— Ես չէի կարծում, սիրելի եղբայրներ, որ դուք ձգտում էք դուրս գալ հօտալին վիճակից և հակուսմ ունիք հասնել ինքնագիտակցութեան, որի նշույլը տեսայ երեկ: Այս երկու օր է, որ հրամայած է քաղաքի բնակիչներին կրօնական հանդէսներ կատարել, ուրախանալ, որ երկու մոլորեալ, անհաւատ դառնում են հաւատացեալ, այսինքն ես ու իմ ընկերս քրիստոնէութիւնից մահմեդականութեան ենք դիմում:

— Ալլահ հէքպար, Ալլահ հէքպար, բարձր ձայնով աղաղակեց մօլլան, որ կանգնել էր դադու մօտ:

— Եաշմ. կէցցէ. գոռացին փողոցից անցնող մի խումբ մոլեռանդ մահմեդական մանուկներ, իրենց գլուխ ունենալով մի սոֆթայ, որ այդ հանդէսի կարգադրիչը էր:

— Ասացէք, խնդրեմ, շարունակեց Նախօն, ձեզ ի՞նչ օգուտ, եթէ ես Աստուած բառի տեղ

Ալլահ գործածեմ: Եթէ այդ Ալլահ խօսքով ձեր փորը կկշտանայ, ես գիշեր ցերեկ շարունակ Ալլահ կասեմ, նստելով ու կանգնելով. Միթէ մերկ որդոցդ հանդերձները կնորոգւին, եթէ ես Մահմեդին ճշմարիտ մարգարէ դառնեմ: Այո, դուք պիտի հասկանաք, որ ոչ մի շահ չունիք, բացի ինքնախաբէութիւնից. միայն օգուտ ու վնաս ունին իշխաններն ու հոգևորականները: Հայ տէրտէրը կարտասուէ մեր կրօնափոխութիւնը, որովհետեւ զրկւելու է իւր արդիւնքից, որ ստանում էր մեղնից կրօնական ծիսակատարութեան համար մի քանի անհիմն խօսքեր փնդփնդալով. իսկ այդ կուսակալը և դադին, Նախօն ձեռքը պարզելով՝ ցոյց տւեց կուսակալին ու դատաւորին, դրանց մօտ կանգնող պաշտօնեաներն, մօլլան ու նրանց արբանեակները կտօնեն մեր դարձը, կուրախանան մեզ համար, որովհետեւ շահ ունին. օրինակ՝ կուսակալը կազատւի արդարութիւն ու իրաւունք պահանջող յեղափոխականներից ու կսկսէ հանգիստ կերպով ծծել խեղճ ու կրակ ժողովրդի արիւնը, իսկ դադին փող կստանայ այդ բանի համար, ինչպէս երեկ ձեզանից մէկը երաշխաւոր լինելով իմ ընկերի թլպատութեանը, մի որոշ գումար տւեց նրան. միւսներդ էլ կողմնակի կերպով ծախսեք արիք, և այդ ամենը ոչ թէ միայն զուր է, այլ և վնասակար: Դուք այդ փողերով սնուցանում էք պորտաբոյժների մի

լեզէօն որ զօրեղանալով, ձեզ աւելի են մոլորեցնում, խարխաբում, խաբում ու ագիտութեան թանձրամած խաւարի մէջ ձգում, ձեր ուսերին նստելով, պահում են ստրկութեան մէջ:

Տեսնում էք, դրանք՝ այդ պաշտօնականները որքան մաքուր ու փայլուն հանդերձներ են հագել: Ապրում են ուրախ. նրանց ճակատը չի քրտնում, որովհետեւ աշխատանք չունին, որ արեգակի կիզող ճառագայթների տակը մնալով երկար ժամեր շարունակ ձենձերւին. նրանց ոտք ու ձեռքը չեն մրսում ձմեռայ սառնամանիքին արքունի ծառայութիւն—կոռ ու բեկեար անելիս կամ ւղաների համար տաք ու հանգիստ կեանք պատրաստելիս, բայց անուամենայնիւ ապրում են փառաւոր, միայն հեշտասիրութեամբ սոգորւած: Թշառ ժողովուրդ, նրանց հանգրստութիւնը ձեր տանջանքն է, նրանց փառքը ձեր ստորութիւնն և խեղճութիւնն է. Խնչո՛ւ, մինչև երբ դուք տանջւիք ու ստորանաք, իսկ նրանք առանց աշխատանքի ուտեն, խմեն ու փառաւորւին:

—Վսեմափայլ տէր, լռեցնել տէք այդ անհաւատին, ոտքի կանգնելով բողոքեց զադին կուսակալին:

Մինչդեռ կուսակալը հրամայում էր ստորադրեալ պաշտօնեաներին կտրել այդ յանդուգն գեափուռի լեզուն, որ համարձակում է հայհոյել

խաւամական սրբազան պաշտօնեաներին, ժողովուրդը աղմուկ բարձրացնելով շփոթութիւն առաջացրեց, որով և խանգարեց կուսակալի հրամանի կատարումն:

Հարիւրաւոր բռնեցքներ սեղմած բարձրացան օդի մէջ՝ սպառնալիք կարդալով այն պաշտօնեային, որ համարձակում է ձեռք տալ ամբոխի սրտից խօսողին:

Կուսակալն էլ իր կողմից սպառնալով ժողովրդին գնաց իւր բնակարանը, որ կարգադրէ զէնքի ուժով ցոյց տալու իւր իշխանութիւնը:

Ժողովրդի խնդրանքով Նախօն շարունակեց.

—Ժողովուրդ, ժողովուրդ, ձեր արիւնքը՝ արիւնքն է պաշտօնը, որ մենք, ես ու իմ ընկերներս տառապում ենք բանտերի մէջ: Դուք պիտի համոզւիք, որ որքան սիրելի է մեզ բազմաշարժար նահատակ հայի ապահով կեանք ունենալը, նոյն քան էլ քաղցր է մեզ համար օր առաջ տեսնել ձեզ, աշխատաւոր քիւրդ ու թիւրք եղբայրներ, ազատւած այս անտանելի ծանր դրութիւնից, որի մէջ տապալկում էք ինչպէ՞ս հաւը իւղալի պղնձում՝ բորբոքւած հնոցի վերայ դրած: Ձեր ցաւն է ինձ տանջողը, չարքաշ եղբայրներ, դուք ապրում էք խոնաւ, գետնափոր տան մէջ, բայց ձեզ կեղեքողների համար պալատներ էք շինում: Գիշեր ցերեկ չարաչար աշ-

խատում էք ու դարձեալ ֆնում էք սոված, իսկ ձեր աշխատանքով չաղանում ու պարարտանում են ձեր իշխողները:

Ներքէ է, որքան սարուկ դարձաք, հասել է ժամանակը, որ ցոյց տաք, թէ դուք էլ մարդ էք, ունիք ազատ կեանքի ընդունակութիւն. կարող էք ապրել ձեր աշխատանքով, առանց ուրիշին ձեր վերայ տէր ու իշխան դարձնելու:

— Զօրք է գալիս, զօրք, ցրեցէք, ձայն տւին մի քանի հոգի ամբոխի միջից:

— Թող գայ զօրքը ինձ գնդակակոծ անէ, ասաց Նախօն, ես պատրաստ եմ իմ արիւնը թափել ձեզ համար, թշառ եղբայրներ, միայն թէ դուք կարողանաք ազատ շունչ քաշել և ձեր ձեռքի վաստակը դուք ուտէք և ոչ ձեր ուսերի նստողները: Թող գայ զօրքը, թողէք ինձ միայնակ նրանց զէնքերի առաջ. մահն ինձ համար քաղցր քուն է եւ երազանք հանգստեան, թէ տառապեալ ժողովրդի գիրկը ինձ դադող լինի և նրա միտքը իմ քարոզած խօսքերին կայեան դառնայ:

— Մենք քանի կենդանի ենք չենք թողնի, որ քո մի մազին վնաս հասնի, գրէ թէ միաբերան կոչեց այնտեղ ժողոված բազմութիւնը:

— Ես չեմ ցանկալ, որ ձեզնից մէկը վնաս կրէ ինձ համար, եթէ հնար է խնդրեցէք, մի քանի խօսք խօսել զօրքի հետ. չպէտք է ընդդիմանալ

զինւած ուժին առանց զէնքի, այլ միայն պէտք է հասկացնել զինւորներին, թէ ինչ են գործում:

Այս ասելով Նախօն ձեռքերը պարզած դիմեց դէպի եկող զինւորներին և ձայն տւեց նրանց սպային:

— Մեծապատիւ էֆէնդի, տեսնում էք, որ ես անզէն մի մարդ եմ, ուրեմն և անվնաս, ինչպէս կամենաք կարող էք ինձ հետ վաւել. հետեաբար խնդրում եմ թոյլ տւէք մի քանի խօսք խօսիլ և ապա ինչ ուզում էք արէք. ես ձեր զոհն եմ:

Թէև սպան տատանւում էր այս առաջարկը ընդունել, բայց տեսնելով ժողովրդի միահամուռ պահանջը, այլ ևս ոչինչ չասեց, այլ նշան արաւ զօրքին որ կանգնեն:

— Քաջարի զինւորներ, հայրենիք էք պաշտպանում, հա՛, հարցրեց Նախօն. դէ, նայեցէք տեսէք այս ամբոխին, այդ հայրենիքի հարազատ զաւակներին: Այս ողորմելի ծերունու ի՞նչն ես պահում. ոտքին ոտնաման չկայ, գլխին գլխարկ. մի պատառուտած կեղտոտ շապիկ կայ հագին, որ եթէ օձի վերայ քաշես, խորխոր կտայ: Ահա այս անմեղ մանուկները, կարծես գերեզմաններից նոր են դուրս եկել փթած պատաններից մի մի պատառ վերաներն առած: Այս խղճուկները օրերով, շաբաթներով հացի, տաք կերակուրի երես չեն տեսնի: Իսկ այն ջահէլ ու հասակաւոր բազմութիւնը կեանքի պիտոյքի

ծով կարիքների տակ ճնշւում է. որովհետև որդիքը հայ են աղաղակում, պետութիւնը ծանր հարկն է պահանջում. վաշխառուն սարդի պէս ծծել, չորացրել է թշւառների բոլոր հիւթը: Եւ գիտէք, քաջ զօրականներ, սրանք բոլորը ձեր եղբայրներն ու հայրերն են: Այո, հայրենիքի պաշտպաններ, սրանց ինչը պիտի պաշտպանէք: Կոյրին ինչ պէտքն է, թէ մոմը թանկ է: Այս աշուպէս լինելուց յետոյ և դուք պարծենում էք, թէ հայրենեաց գինւոր էք: Երկար դարեր շարունակ դուք ապրել էք այսպէս կոյր մտքով, անզգայ սրտով ու խաւար հոգով. չէք մտածել բնաւ, թէ ինչի մենք զէնքը ձեռքերիս բռնած գնանք մեր եղբայրների ու հայրերի ձեռքից իրենց դառն քրտնքի վաստակը ուժով խլենք և տանք տէրութեան պաշտօնեաներին ու վաշխառուին և ապա գնանք նրանց դռներին պահապան կանգնենք դարձեալ նոյն զէնքով, որ նոքա փառաւոր պալատների մէջ նստած ու ճոխ սեղան կազմած, ուտեն տրաքելու չափ, խմեն ցրքելու չափ ու խենէշացած զրւաճանան սիրելի կանանց հետ. այն ինչ դուք դուրսը ցրտին դողում էք, ձեր ծնողները ցուրտ ու խոնաւ նկուղում քաղցած՝ հոգեմաշ ու անհուն դարդերով լցւած ժամեր են անցկացնում, ախ ու վախ քաշելով: Դէ հիմա արիք ինձ սպանեցէք, որ այս խօսքերը էլ չլսին և ձեր որդիքն էլ ձեզ

պէս չարքաշ պահապան դառնան, ցուրտ ու կըրակին սոված շների հետ կոնծկոնծան փողոցում, որ իշխողն ու վաշխառուն, կղերն ու ազան հանգիստ զւարճանան:

Դուք հիմա, գիտեմ, պիտի ինձ մեղադրէք, որ ես խռովութիւն եմ սերմանում ձեր մէջ: Ոչ, սա խռովութիւն չէ, այլ խաղաղութիւն, միակ բարութիւն, որ ցանկանում եմ սիրելի ժողովրդին: Եթէ դադը, որ փաթաթւում է ձրիակերի պէս հացահատիկների ցողուններին, քաղենք իւր ժամանակին և իբրև վնասակար ու անպիտան բոյս դէն ձգենք, ցորենի կամ դարու հատիկները իրարու հաւասար կլինին, իսկ դադը որքան շատ թողնենք, այնքան մեծ թւով ու որակով նւազ հասկեր կստանանք սակաւութիւ ուռճացած ցողունով ատոք հասկերի հետ, բայց երբ կչքանան մէջ տեղից ձրիակեր ու անպիտան դադները, այն ժամանակ բոլոր արգասաւոր հատիկները ազատ կբեղնաւորին. նրանց անձրևն ու արևը յափշտակող չի լինի, որովհետև նրանք ընդունակ են իրենց գոյութիւնը պաշտպանելու իրենց սեպհական աշխատանքով և կաճին ու կբարգաւաճին հաւասար կերպով:

Եթէ բռնութեան ու անիրաւութեան տեղ մեր մէջ աճի ընկերական հաւասարութիւնն ու արդարութիւնը, մեր վեհ հոգին կվերածնւի, իսկ մեր սիրտը աննենգ մտքից բխած ընկերական սուրբ

սիրով կլցւի և աւելի զգայուն կլինի դէպի իր նմանի հոգեկան կեանքը: Որովհետեւ այն ժամանակամեն մարդ իւր նմանին գտնում է ոչ թէ թըշնամի, այլ իրեն բարեկամ, նեղութեան ու սրտախուժեան օրերին սրտակից և աշխատակից ընկեր:

— Բաւական է վերջացրու խօսքերդ հրամայեց սպան:

— Ոչ, ոչ, թող խօսի, դրա խօսքերը մեր սրտիցն ու հոգուցն է բղխում, ձայն տուեց ամբողջ:

— Այո, և մեր հոգուցն էլ է բղխում, արձագանք տւին եւ զինւորները:

Ապա զօրքն ու ամբողջը իրար հետ խառնուած միասին առան տարան Նախօյին ու նրա ընկերին, որոնք երգում էին ազատութեան երգեր, իսկ լսողները գոռում էին. «Կէցցէ ազատութիւնը, կորչի բռնութիւնը»:

Ի.

Երբ Գէորգ վարդապետը Նոյ նահապետի ազնաւի պէս գնաց ու այլ ևս չվերադարձաւ, եկեղեցու դիակնացած, բայց իւրոտ պաշտօնով զբաղւեցաւ, Նախօն էլ իւր յոյսը կտրած, տըխուր թախմութեամբ թողեց Դէրիքը և գնաց իւր նւիրական գործին սրտակից ու գործակից Խրդօյի և միւս ընկերներին հետ, որի հետեանքն էր բանտարկւելին ու գաղափարի համար քարոզ

աւար կուսակալի առաջ: Նախօյից ոչ պակաս հիւսիթափւեցաւ և Բրօ-Աղան, երբ լսեց վարդապետի այդ օրինակ վարմունքը, որ այդպիսի անհաստատ և չեղեղուկ բնաւորութեամբ դեկավարութեան էր ձեռնարկել և՛ վեսեմ-ե՛ ծանր և՛ պատասխանատու գործի: Է, ինչ պիտի անէր խեղճը, արդէն արեն երգիքից անցել էր, ոչ տէրութեան մօտ երես ունէր և ոչ չայտնի ու մեծահռչակ քիւրդ աղաների մօտ: Զկար այլևս ոչ իւր բիրվա Ռէս Մրտօյի «հարին-դարին»-անհաշիւ, անհամար հարստութիւնը և ոչ շէն ու փարթամ Ականց գիւղը, որ տեղից իւր կենսական պետոյքն էր հայթայթւում: Սակայն թոյլ չըտուեց իրեն արժանապատուութեանը նւաստացուցիչ գործ կատարել, նա անում էր այն, ինչ որ թելադրում էին իւր ծառայ Խնդրը— Խրդօն ու Նախօն: Պատրաստում էր մարտիկ խմբեր իրեն մտերիմ ու դաշնակից քիւրդերից, և չեղափոխութեան ծրագիրը կատարողներին մէկն էր դառել:

Այն ժամանակ, երբ քիւրդ ու տաճիկ ժողովուրդը իբրեւ անկազմակերպ զինւորներ մըտնում էին կանոնաւոր զօրքերի շարքերը և դեռ անծանօթ լինելով հայ չեղափոխութեան ոգուն՝ կռւում էին հայդուկների խմբերի դէմ, Բրօ-Աղան ամեն ջանք գործ էր դնում զօրքերի մէջ խլրտմունք ձգել, հասկացնել տալ հալերի ըմ-

բոստանալու պատճառը և այդ ազատագրական շարժման նպատակն ու հետևանքը: Նա նկարագրում էր գալիք օրերի երջանիկ ու անտրտում ուրախութիւնը և ազատ կեանքը, երբ ոչ ոք աչք չի ունենայ իւր նմանի աշխատանքին, այլ ամեն մարդ պիտի ապրի իւր ճակատի քրտինքով:

Մինչ դեռ տաճկահայաստան եռում էր յեղափոխութեան հնոցի մէջ, Նախօն բոլորովին անձնւիրաբար ծառայում էր սուրբ գործին. թէև անքուն գիշերներ էր անցկացնում իւր սրտին սիրելի ու պաշտելի Մարանի համար, բայց աշխուստնաշինւ մտքով անգամ չէր անցնում դասալիք լինել: Երկու տարուց աւելի էր, որ ոչ մի լուր չէր ստացել ընտանիքից. միայն այսքանը գիտէր, որ իւր աներ Յարօն պարսկահայաստանից անցել էր կովկաս, տանելով իւր հետ բոլորին էլ. իսկ թէ այդ նոր հայրենիքում ինչպէս էին ապրում չգիտէր, միայն համոզւած էր, եթէ մի կտոր հաց կգտնին այդտեղի հայ եղբայրներից:

Վաղանցուկ, բայց անդրանիկ սիրոյ խորագոյն վերջն էլ թողել էր մի կարծրացած սպի խրատի ապառաժի պէս սրտի վերայ, որ մերթ ընդ մերթ խօլ տխրութեամբ համակում էր նրա յարազրւարձ հութիւնը: Երբ տեսնում էր Նախօյին մրտատանջութեան մէջ ընկած իւր ընտանիքի մա-

սին՝ խրատն կամենալով սիրելի ընկերոջ տխրութիւնը փարատել, ասում էր.

— Զէյ, խելքի արի, ինչ ես գերի դառել մի կնոջ սիրոյն, նա հիմա երևի մտքովն չէ անցկացնում թէ ամուսին ունիմ:

— Ես քեզ քանի անգամ խնդրել եմ, որ իմ տխրութեան միջոցին ինձ հետ մի խօսի կնոջ մասին: Այս անգամ էլ կյիշեցնեմ քեզ, քանի որ դու կին չունիս, իրաւունք էլ չունիս ուրիշի կընոջ վերայ խօսելու, կէս կատակով և կէս լըրջութեամբ պատասխանեց Նախօն:

— Ես ինչ մեղաւոր եմ, որ դու աչքերդ չես բանում ու չորս կողմդ նայում, որ տեսնես ինչ է գործւում, և նկատես գոնէ քո ընկերի մէջ կատարւող փոփոխութիւնը:

— Բան գիտես, ասա, էլ ի՞նչ ես երկարացնում: Այս խօսքերը ասելիս Նախօն նոր տեսաւ խրատի մատի մատանին, և բացազանչեց.

— Ինձանից ծածուկ ես նշանւել, տմարդի: Ու նայում էր նրա երեսին: Նախօն գիտէր խրատի ու Գիւլիի սիրահարութեան բոլոր մանրամասնութիւնը, ու համոզւած էր, որ արդէն եօթը տարի անցնելուց յետոյ ամեն բան մոռացութեան էր տրւած, մանաւանդ Գիւլիի հօր Ալի-Աղայի սպանութիւնը իբրև անանցանելի վիճ ընկած էր երկու սիրատենչ սրտերի մէջ, բայց այժմ թրւում է, թէ այդ վերքի տեղը մի նոր սլաք է

ցցւել, որ մոմռացնում է, աւելի շատ կսկծանք ու ցաւ պատճառելով, և կամ թէ վերջիշումներ կենդանարար գեփիւռով բորբոքւում է նրա մէջ անուշիկ սիրոյ այն մեռած կրակը, որ թագնւած էր գիտակցութեան մոխիրով:

— Ասա, այդ ի՞նչ մատանի է:

— Սա իմ մատանին է. ես զնել եմ իմ հովութեան ժամանակ, այս խօսքերը ասելիս խրդօն խոր հոգոց հանեց ու շարունակեց: Տես, մի ոչխարի բուրդ տուի մեր գիւղացի՝ Ղարաչոպանցի չարչուն և ընծայեցի Գիւլիիս. ախ, իմ աղու աղանիս, որ մինչև հիմա արցունքով ցօղած պահել էր սրտի վերայ պարանոցից կախած և ահա նոր վերադարձրեց ինձ իբրև նշան անմոռաց սիրոյն, որով տոչորւել է շարունակ:

— Հիմա ուրտեղ է նա, պսակած է թէ ամուրի:

— Նա արամբի է, և գտնւում է մեզանից մի քանի քալ հեռու և մեզ կսպասէ:

— Ել զնանք:

— Ոչ, վաղը նա կգայ այստեղ:

Այսպէս էին խօսում մեր հերոսները երբ ցուցարար ժողովրդի հետ գնալուց յետոյ, անցել էին գէպի խնուսի կողմերը արծարծելու սիրոյ և համերաշխութեան գաղափար տարբեր ցեղերի և ազգերի մէջ:

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0363667

58220

